კავკასიის საერთაშორისო უნივერსიტეტი

რევი ხადური

სეკულარიზმისა და ისლამის პრობლემა თანამედროვე თურქეთის პოლიტიკაში

საერთაშორისო ურთიერთობების და საერთაშორისო უსაფრთხოების

სამაგისტრო საგანმანათლებლო პროგრამა

სამაგისტრო ნაშრომი შესრულებულია საერთაშორისო

ურთიერთობების მაგისტრის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად

სამეცნიერო ხელმძღვანელი: მაია კაპანაძე,

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი

თბილისი 2019

ანოტაცია

თურქეთი სეკულარული ქვეყანაა, მაგრამ ის ისლამური სახელმწიფოა. აქედან გამომდინარე თურქეთის პოლიტიკაში სეკულარიზმს სერიოზულ პრობლემას უქმნიდა ისლამიზმი, რომელმაც თურქეთის რესპუბლიკად გამოცხადების შემდეგ საკმაოდ მალე დაიწყო კვლავ ფეხის მოკიდება. ისლამური პარტიებისა და ისლამიზმის მომძლავრება დროთა განმავლობაში სულ უფრო თვალსაჩინო ხდება თურქეთის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ეს აისახე, როგორც მის საშინაო პოლიტიკაზე ასევე თურქეთის საგარეო პოლიტიკაზეც. თურქეთის სურვლია მუსლიმურ სამყაროში სერიოზული ლიდერის პოზიცია დაიკავოს, როგორც ერთ-ერთმა ძლიერმა მუსლიმურმა ქვეყანამ. ისლამიზმი უკვე საგრძნობლად იჩენს თავს თურქეთში და სეკულარულ პოლიტიკურ პარტიებს ისლამური პოლიტიკური პარტიები სერიოზულად უღობავენ გზას თურქეთის ხელისუფლებაში მოსასვლელად. თურქეთში ისლამიზმი სერიოზულ გამოწვევად იქცა. ამის კარგი მაგალითია ის რომ უკვე წლებია ამ ქვეყანას პრობლემა აქვს ევროკავშირში გაწევრიანების მხრივ. მიუხედავად იმისა რომ ეს არის სეკულარული სახელმწიფო, მისი მოსახლეობის აბსოლუტური მოსახელობა მუსლიმია. აღსანიშნავია, რომ თურქეთის ევროკავშირში გაწევრიანება ბოლო პერიოდში მხოლოდ ევროკავშირიდან მომდინარე წინააღმდეგობით არ გამოირჩევა. უკვე ბოლო პერიოდია თურქეთიც აღარ იჩენს დიდ ინიციატივას ამ გაერთიანების წევრობისათვის. ამ ქვეყანაში კარგად აქვთ გააზრებული, რომ ამ ორგანიზაციიდან მომდინარე არაერთი მიზეზის მიუხედავად უმთავრესი მისი რელიგიური აღმსარებლობაა.

Revi Khaduri

Secularism and Islam's problem in modern Turkish politics

Annotation

Turkey is a secular country but it is an Islamic state. Therefore, secularism in Turkey's politics has created a serious problem for Islamism, which soon after the announcement of the Republic of Turkey, has begun to break again. Islamic parties and Islamism have become increasingly evident in the political life of Turkey. It has also spelled out its domestic policy as well as the foreign policy of Turkey. Turkey wants to take the position of a serious leader in the Muslim world as one of the strongest Muslim countries. Islamism has already seen in Turkey and secular political parties have been seriously violating the Islamic political parties in order to reach the Turkish government. In Islam, Islamism has become a serious challenge. A good example of this is that the country has been having problems for the EU membership for years now. Although this is a secular state, the absolute population of its population is Muslim. It is noteworthy that Turkey's membership in the European Union has not only recently been contradicted by the EU. It is already the last time that Turkey is no longer a major initiative for membership of this union. In this country they are well aware of the fact that despite the many reasons of this organization, the most important is its religious faith.

სარჩევი

შესავალი.....5

თავიI: ოსმალეთის სახელმწიფოს პოლიტიკა და თურქიზმი.....9

1.1 ოსმალეთის სახელმწიფოს ჩამოყალიბება და ისლამის გავრცელება დაპყრობილ ტერიტორიებზე.....9

1.2 რეფორმები ოსმალეთში და მისი შედეგები.....20

1.3 ახალგაზრდა ოსმალები და კონსტიტუციის მიღება.....24

1.4 ახალგაზრდა თურქები და ცვლილებები ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში.....30

თავი II: თურქეთის რესპუბლიკა და ქემალისტური რევოლუცია.....37

2.1 სასულთნოსა და სახალიფოს გაუქმება 37

2.2 მუსტაფა ქემალი და ლაიციზმი თურქეთში.....42

2.3 მუსტაფა ქემალი და ისლამი.....48

2.4 ისლამისტური პარტიების გამოსვლა პოლიტიკურ ასპარეზზე.....49

თავი III: ისლამიზმი და ევროპეიზაცია თნამედროვე თურქეთში.....64

3.1 მრავალპარტიული სისტემა და ისლამისადმი დამოკიდებულება თურქეთის კონსტიტუციებში.....64

3.2 ისლამისტური პარტიები, მათი გავლენა და პერსპექტივები თურქეთის პოლიტიკაში.....73

3.3 თურქეთის ევროკავშირში ინტეგრაცია დაისლამიზმთან დაკავშირებული პრობლემები.....82

დასკვნა.....88

გამოყენებული ლიტერატურა.....92

შესავალი

თემის აქტუალობა. თურქეთი სეკულარული ქვეყანაა და აქედან გამომდინარე, ისლამი სახელმწიფო რელიგიად არაა გამოცხადებული. აღსანიშნავია, რომ მუსტაფა ქემალის შემდგომ მალე თურქეთის შიდაპოლიტიკურ ცხოვრებაში ისლამიზმი თანდათან ფეხს იკიდებს და მკვიდრდება კიდეც. ეს პროცესი რაც დრო გადიოდა საკმაოდ ინტენსიურ ხასიათს იღებდა.

თანამედროვე თურქეთის პოლიტიკაშიც ისლამურ პოლიტიკურ პარტიებს საკმაოდ მძლავრი გავლენა აქვთ თურქეთის პოლიტიკურ სისტემაზე. ისლამიზმი საკმაოდ მომძლავრდა თურქეთში.

აღნიშნული თემის აქტუალურობა იქიდან გამომდინარეობს, რომ ბოლო პერიოდში თურქეთის ხელისუფლებიდან ისეთი პოზიცია გაჟღერდა, რომ თურქეთი ისლამური სამყაროს მეთაურის როლში უნდა გამოვიდეს. ეს საკმაოდ სერიოზული განცხადებაა, რაც ისლამიზმის გაძლიერებას ამ ქვეყანაში კიდევ უფრო უწყობს ხელს.

საკვლევი კითხვები

- რამ განაპირობა თურქეთში ისლამური პოლიტიკური პარტიების გააქტიურება ამ ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში
- რა როლი ენიჭება ისლამს თანამედროვე თურქეთში
- რა პერსპექტივა აქვს ისლამიზმის მოძლიერებას თურქეთის პოლიტიკაში

ჰიპოთეზა. თურქეთი მუსლიმური ქვეყანაა და შესაბამისად , მისი მოსახლეობის აბსოლიტური უმრავლესობა ისლამის მიმდევარია. შესაბამისად ამ ქვეყანაში

ისლამური პოლიტიკური პარტიები გააქტიურდნენ და ქვეყანის პოლიტიკურ ცხოვრებაში თავიანთ ადგილს იმკვიდრებენ.

მათ დასაყრდენი მოსახლეობის თითქმის ყველა ფენაში აქვთ. დროთა განმავლობაში ისლამიზმი ქვეყანაში საკმაოდ მომძლავრდა და ფაქტობრივად დამკვიდრდა კიდეც, რაც აისახება როგორც ქვეყნის შიდა ისე საგარეო პოლიტიკაზეც.

თემის მიზნები და ამოცანები. ჩვენი კვლევის მიზანს წარმოადგენს თურქეთის პოლიტიკური სისტემის შესწავლა მუსტაფა ქემალის მმართველობიდან დაწყებული დღემდე. ამას გარდა თემაში მნიშვნელოვანი ადგილი აქვს დათმობილი თურქულ პოლიტიკაში ისლამიზმის მომძლავრების მიზეზებს და შედეგებს.

თემის დამუშავების დროს გამოყენებული სავარაუდო მეთოდოლოგია. ზოგად კონტექსტში შეიძლება ჩამოვაყალიბოთ ამ კვლევის მოსალოდნელი შედეგების კონკრეტული მიმართულება:

1. მარკ სვებერგის მოდერნიზაცია
2. კონსტრაქტიკის თეორია სოციალურ ურთიერთობებში

კვლევის მეთოდები

თემის დამუშავების დროს გამოყენებული მეთოდები:

ინტერდისციპლინარული მეთოდი;

ისტორიულ-აღწერილობითი;

არსებული თეორიული მასალის განხილვა, ანალიზი და დასკვნების გამოტანა;

ნარატიული ანალიზი;

კონტენტ-ანალიზი.

კვლევის თეორიული და პრაქტიკული მნიშვნელობა. ჩვენი შეძლებისდაგვარად შევქმენით აკადემიური ხასიათის ნაშრომი, რომელიც აკმაყოფილებს სამაგისტრო თემის მოთხოვნებს.სასურველია, ჩვენს მიერ შესრულებული სამაგისტრო ნაშრომი გამოადგეთ თურქეთის შიდა პოლიტიკური ვითარებისა და ამ ქვეყანაში ისლამიზმის პრობლემების კვლევით დაინტერესებულ

პირებს. ის შესაძლოა ასევე გამოყენებულ იქნას უნივერსიტეტის საბაკალავრო, სამაგისტრო და სადოქტორო პროგრამებშიც.

კვლევის შედეგების განხილვა. ჩვენს მიერ შექმნილ ნაშრომში ძირითადი ადგილი დავუთმეთ თურქეთში რელიგიური საკითხის გააქტიურებას და ისლამიზმის დამკვიდრებას ამ ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ასევე ყურადღება იქნა გამახვილებული იმაზე, თუ რელიგიური ფაქტორის გავლენით რა ცვლილებები ხდება და მოხდება სამომავლოდ თურქეთის საგარეო პოლიტიკაში.

სამეცნიერო ლიტერატურის მიმოხილვა

მ.სვანიძის „თურქეთის ისტორია“ (თბილისი, 2007). ეს წიგნი ჩვენი საკვლევი თემის ცალკეული საკითხების უკეთ გასაშუქებლად ძალიან დაგვეხმარა .

გ.სანიკიძე, გ.ალასანია, ნ.გელოვანი, ახლო აღმოსავლეთის ისტორია (თბილისი, 2011). ჩვენთვის საინტერესო მასალებზე გარკვეულწილად დახმარება გაგვიწია სამი ქართველი პროფესორის ერთობლივმა ნაშრომმა „ახლო აღმოსავლეთის ისტორია“, რომელშიც შესწავლილია თურქეთში ისლამიზმის გავრცელების გარკვეული მიზეზები.

ასევე აღსანიშნავია ე.მაკარაძის ახლად გამოსული საინტერესო მონოგრაფია „თურქეთის ისტორია“, 1918-2018 წლებში.

Findely, 2010 – Findely, C. V., Tureky, Islam, Nationalism, and Modernity. Yale University Press; თურქულ პოლიტიკაში ისლამიზმის მომძლავრებაზე საკმაოდ საინტერესო და ანგარიშ გასაწევ ნაშრომს წარმოადგენს აღნიშნული Findely -ის ნაშრომი, რომელმაც ჩვენთვის საინტერესო საკითხების გაშუქებაში გარკვეული დახმარება გაგვიწია.

Findely, 2010 – Findely, C. V., Tureky, Islam, Nationalism, and Modernity. Yale University Press;

Иванова И.И. Ислам в политической жизни Турции (1950 – 1980)// Зарубежный Восток: религиозные традиции и современность. Москва, Наука, 1983. თურქეთის პოლიტიკურ

ცხოვრებაში ისლამის როლზე საინტერესოა ივანოვის აღნიშნული ნაშრომი, რომელშიც სხვადასხვა ფაქტოლოგიურ მასალაზე დაყრდნობით გაშუქებულია თურქეთის პოლიტიკურ ცხოვრებაში ისლამის როლი.

თავი I

ოსმალეთის სახელმწიფოს პოლიტიკა და თურქიზმი

1.1 ოსმალეთის სახელმწიფოს ჩამოყალიბება და ისლამის გავრცელება დაპყრობილ ტერიტორიებზე. მონღოლთა ბატონობის დასრულების შემდგომ, მცირე აზიის რეგიონში დიდი რაოდენობით დასახლდნენ თურქული ტომები. შემდგომში აქ აღმოცენდა ახალი თურქული სახელმწიფო, რომელიც დროთა განმავლობაში გადაიქცა შუა საუკუნეების ერთ-ერთ მძლავრ იმპერიად. მცირე აზიაში მალე დაარსდა თურქული სახელმწიფო. ახალმა სახელმწიფომ და დინასტიამ ოსმანის (ოსმალეთის) სახელწოდება მიიღო. ევროპელებმა ოსმანს ოტო შეარქვეს და აქედან-ოტომანთა სახელმწიფო, ოტომანთა ინპერია. მცირე დროის განმავლობაში ოსმალებმა შეძლეს დაეპყროთ ბიზანტიის ბევრი ქალაქი და გამაგრებული ადგილი.

1326 წელს ოსმალეთის დედაქალაქი გახდა ქალაქი ბურსა. პირველი ოსმალო გამგებლები აწარმოებდნენ აქტიურ ექსპანსიონისტურ პოლიტიკას ბიზანტიის წინააღმდეგ. ამიერიდან ოსმალებს საშუალება მიეცათ გასულიყვნენ დარდანელის ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე და შეექმნათ პლაცდარმი ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე შესაჭრელად. [1]

ოსმალო სულთნები თავიანთ პოლიტიკაში ყოველთვის ეყრდნობოდნენ ამ რელიგიურ ძმობებს; ეს სამხედრო - რელიგიური ჯგუფები ანატოლიაში არსებობდა ოსმალთა სახელმწიფოს დაარსებამდე. ასეთი იყო: „ღაზიან-ი რუმ“, ე.ი. „ანატოლიის ღაზიები“. იგი ფართოდ იყო გავრცელებული მუსლიმურ აღმოსავლეთში. ღაზიები - რწმენისათვის მებრძოლნი, მუსლიმურ ჯარში შეადგენდნენ განსაკუთრებით პრივილეგირებულ ჯგუფს. ღაზიები უმთავრესად გამოსულნი იყვნენ გაღატაკებული

[1] გ. ფუთურიძე ოსმალეთის სახელმწიფოს წარმოშობა. ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან. თბილისი, 1957 გვ. 56-59

გლეხებისა და ხელოსნების წრიდან, გაბრუებულნი მუსლიმური რელიგიური ფანატიზმით. ეს რელიგიური ჯგუფები წარმოადგენდნენ მთავარ დასაყრდენს დაპყრობითი პოლიტიკის გატარების საქმეში. „ღაზის“ პარალელურად იხმარებოდა თურქული სიტყვა „ალფ“, რასაც იგივე მნიშვნელობა ჰქონდა. ყურადღებას იმსახურებს „აბდალან-ი რუმ“ - სხვადასხვა ქვეყნის დერვიშების ჯგუფები.

ყურადღების ღირსია ,აგრეთვე, „ბაჯიან-ი რუმ“, იგი იმყოფებოდა ჰაჯი ბექთაშის ორდენის გავლენის ქვეშ. ეს იყო შეიარაღებული მეომარი ქალების ორგანიზაცია, რომელიც თავის რიგებში რამდენიმე ათას ქალს აერთიანებდა.

ერთი სიტყვით, ამ რელიგიურმა ორდენებმა გარკვეული წვლილი შეიტანეს დაბყრობითი ომების წარმოებისა და ისლამის გავრცელებისა და პროპაგანდის საქმეში.

„საღვთო“ ომების წარმოების დროს ოსმალები წვავდნენ და ანადგურებდნენ ქალაქებსა და სოფლებს, მოსახლეობას ტყვეებად ყიდდნენ, ნაწილს კი ამაჰმადიანებდნენ, განსაკუთრებით ბავშვებს.

ოსმანის მემკვიდრეები განსაკუთრებით დიდ ყურადღებას უთმობდნენ სამხედრო ნაწილების შექმნას, დაბყრობითი ომების გაფართოების მიზნით.

1329 წელს შეიქმნა სამხედრო ქვეითი ჯარი იაია. მას აკომპლექტებდნენ ახალგაზრდა თურქებისაგან. ყოველი ჯარისკაცი ომის დროს იღებდა ჯამაგირს. თუმცა იაიას რეგულარული ჯარის ნაწილ [2] ებად თვლიდნენ, სინამდვილეში იგი ნახევრად რეგულარული იყო, რადგან მშვიდობიანობის დროს ჯარისკაცები სახლში ბრუნდებოდნენ და მხოლოდ ომის დროს მიდიოდნენ ჯარში.

იენიჩარების რაზმებს თავდაპირველად ქრისტიანი სამხედრო ტყვეებისაგან აკომპლექტებდნენ, რომლებიც ნებაყოფლობით გამაჰმადიანდნენ. შემდგომ ეს წესი შეიცვალა.

---

[2] გ. ფუთურიძე ოსმალთა დაპყრობითი ომები XIV-XVI საუკუნეებში. ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან. თბილისი, 1957 გვ. 90-92

იენიჩარები იმყოფებოდნენ სულთნის განკარგულების ქვეშ. იენიჩართა კორპუსი გახდა ძირითადი ძალა, რომელსაც ეყრდნობოდნენ ოსმალეთის სულთნები როგორც დაბყრობიტი ომების წარმოების დროს, ასევე ქვეყნის შიგნით აჯანყების ჩასაქრობად.

იაიასთან ერთად შეიქმნა ნახევრად რეგულარული კავალერია,რომელმაც მიიღო „მუსელემთა კორპუსის“ სახელწოდება

ოსმალეთის გარკვეულ სამხედრო ძალას შეადგენდნენ, აგრეთვე, აზაბები და აკინჯიები. აზაბები იყვნენ მსუბუქი ფეხოსნები, ხოლო აკინიჯები მსუბუქ კავალერიას წარმოადგენდნენ.

პირველი ოსმალო გამგებლები - ოსმანი, ორსანი და გარკვეულ დრომდე მურადიც, ჯერ კიდევ არ ატარებდნენ სულთნის ტიტულს. მათ ისევე როგორც სხვა ბეილიქების (საამიროების) გამგებლებს, უწოდებდნენ ბეგებს ან ემირებს.

ოსმალეთის სახელმწიფოს ნამდვილი დამაარსებელი იყო ოსმანის შვილი ორხანი. მან საფუძველი ჩაუყარა ოსმალეთის სახელმწიფოს ორგანიზაციას. პირველად ორხანის დროს შემოღეულ იქნა ქვეყნის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა. ქვეყანა დაყოფილ იქნა საფაშოდ, რომელიც, თავის მხრივ, იყოფოდა სანჯაყებად.

მურად I ითვლებოდა ოსმალეთის სახელმწიფოს პირველ კანონმდებლად. მის დროს ოსმალეთი ჩამოყალიბდა სამხედრო-ფეოდალურ სახელმწიფოდ. მურადმა მიიღო სულთნის ტიტული და ისტორიაში შევიდა მურად I-ის (1359-1389) სახელით. მის მემკვიდრეს ბაიაზიდ I-ს (1389-1402) სურდა მიეღო რუმის სულთნის ტიტული და ამ მიზნით შეეცადა გამოეყენებინა კაიროში მცხოვრები ხალიფას შთამომავლის ავტორიტეტი და მიმართა მას - ეცნო იგი რუმის სულთანად.

XV საუკუნის 20-იანი წლებიდან ოსმალეთის სახელმწიფო, წელში გაიმართა რა საგარეო და საშინაო დარტყმებისაგან, კვლავ შეუდგა აქტიური დაბყრობითი პოლიტიკის გატარებას. 1424-1426 წლებში მურად II-მ შეძლო აღედგინა ოსმალთა ხელისუფლება გერმიანის, სარუხანისა და ჰამიდის ბელიქებში.

1422 წლის ზაფხულში მურად II-მ სცადა საბოლოოდ გაენადგურებინა ბიზანტიის სახელმწიფო. მან ალყა შემოარტყა კონსტანტილოპოლს. 1422 წლის 24 აგვისტოს

ოსმალებმა ქალაქზე იერიში მიიტანეს. მურად II-მ ვერავითარ წარმატებას ვერ მიაღწია. იგი ბიზანტიის დედაქალაქის დასაპყრობად აღარ მობრუნებულა.

კონსტანტინოპოლის უშედეგო ალყის შემდგომ ოსმალებმა დაპყროითი ომები განაახლეს სამხრეტ-აღმოსავლეთ ევროპაში. 1430 წელს ოსმალებმა ხელმეორედ დაიპყრეს სალონიკი. ოსმალეთი კვლავ მოევლინა დასავლეთისა და აღმოსავლეთის სახელმწიფოებს საშიშ ძალად, რომლის ექსპანსიას ისინი გამუდმებით განიცდიდნენ. ასეთი ვითარება გრძელდებოდა XV საუკუნის მეორე ნახევრიდან XVI საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედამდე.

XV საუკუნის ოციან წლებში ოსმალეთის სახელმწიფომ სწრაფად შეძლო თემურლენგის შემოსევების შედეგად დაშლილი ქვეყნის ერთიანობის აღდგენა. შეიქმნა სახელმწიფოს ეკონომიკური და სამხედრო პოტენციალის ზრდის პირობები.

1439 წელს ფლორენტინის უნიის მსოფლიო საეკლესიო კრებაზე, რომელიც რომის პაპის მეთაურობით ჩატარდა, მიიღეს გადაწყვეტილება - მოეწყოთ ჯვაროსნული ლაშქრობა ოსმალეთის წინააღმდეგ. მაგრამ მისი რეალიზაცია ჭიანურდებოდა. ჯვაროსნულ ლაშქრობაში მონაწილეობის მიზნით დასავლეთ ევროპის სხვადასხვა ქვეყნიდან უნგრეთში მოხალისეები ჩავიდნენ.

1443 წლის ზაფხულში უნგრეთის არმია, რომლის შემადგენლობაშიც შედიოდნენ პოლონელები, სერბები, ვალახები, გერმანელები, ჩეხები და აგრეთვე, ჯვაროსნები დასავლეთ ევროპის სხვადასხვა ქვეყნებიდან ვლადისლავ III-ის სარდლობით, დუნაისპირეთში შეიჭრნენ, აიღეს ქალაქი ნისა და დაიძრნენ სოფიისაკენ. ჯვაროსნებმა აიღეს ქალაქი სოფია.

სულთანმა უნგრეთის მეფეს ვლადისლავ III-ს ზავი შესთავაზა.1444 წელს ივნისში ზავი დაიდო უნგრეთსა და ოსმალეთს შორის. 1444 წლის 10 ნოემბერს ვარნასთან დიდი ბრძოლა გაიმართა ოსმალებსა და ჯვაროსნებს შორის, ჯვაროსნები დამარცხდნენ. ვარნასთან მოპოვებულმა გამარჯვებამ განამტკიცა ოსმალეთის სამხედრო ძლიერება და განაპირობა ბიზანტიის სახელმწიფოს საბოლოო დაცემა. ოსმალების მიერ ევროპაში მოპოვებული გამარჯვებების შედეგად

კონსტანტინოპოლის დაცემა და ბიზანტიის იმპერიის მოსპობა, არსებითად გარდაუვალი იყო.

ბიზანტიის იმპერიის დაცემის შემდეგ დამთავრდა კაცობრიობის საზოგადოების განვითარების ისტორიის გარკვეული პერიოდი და დაიწყო ევროპისა და აზიის მრავალი ხალხის ისტორიაში ახალი ეტაპი, განპირობებული ოსმალთა ბატონობით.

ოსმალების მიერ კონტანტინოპოლის დაპყრობა მოასწავებდა ბიზანტიის იმპერიის მოსპობას და ოსმალების გადაქცევას ერთ-ერთ ძლევამოსილ სახელმწიფოდ. მაგრამ კონსტანინოპოლის დაცემის ისტორიული შედეგი მხოლოდ ამით არ ამოიწურება: ამის შედეგად შეიქმნა განსაკუთრებიტ ხელსაყრელი პირობები ოსმალეთის შემდგომი ექსპანსიისათვის. ამასთანავე კონსტანტინოპოლის დაპყრობამ გადამწყვეტი როლი შეასრულა თურქ-ოსმალთა სახელმწიფოს ისტორიად ჩამოყალიბების საქმეში.

როგორც ითქვა, კონსტანტინოპოლის აღების შემდეგ მეჰმედ II-ს ამ გამარჯვების აღსანიშნავად ფათიჰი (დამპყრობელი) შეარქვეს. 1457 წელს სულთანმა დედაქალაქი ადრიანოპოლიდან იქ გადაიტანა და ამიერიდან მას ისტამბულს (სტამბოლს) უწოდებენ. უძველესი ქალაქის ისტორიაში დაიწყო ახალი ეპოქა.

კონსტანტინოპოლის დაცემის შემდეგ მორეაში განაგრძობდა არსებობას პატარა ბერძნული სახელმწიფო. 1458-1463 წლებში ოსმალებმა ბალკანეთში ხელთ იგდეს ბიზანტიის სამფლობელოები და ისინიც კი, რომელებიც იმყოფებოდა ვენეციელთა ხელთ.

1961 წლის 15 აგვისტოს ოსმალეთის სულტანი ტრაპიზონსი შევიდა. მომდევნო დღეებში ოსმალებმა დაიკავეს ტრაპიზონის სამეფოს დანარჩენი ტერიტორა მდინარე ჭოროხის შესართავამდე.

ამიტ უკანასკნელმა უკანასკნელმა ბერძნულმა სახელმწიფომ არსებობა შეწყვიტა.

ტრაპიზონი უშუალოდ კონსტანტინოპოლს დაუქვემდებარეს და ჩაასახლეს მუსლიმური მოსახლეობა, ხოლო ციხე-სიმაგრეებში იენიჩართა გარნიზონი ჩააყენეს. ცოტა ხნის შემდეგ ტრაპიზონის ჩარდაყი დააარსეს და იგი ოსმალეთის სულთნის უფლისწულების სამყოფელი გახდა.

ტრაპიზონის სახელმწიფოს მოსპობა მძიმე დანაკარგი იყო არა მარტო ბერძნებისთვია, არამედ საერტოდ ქრისტიანული ქვეყნებისთვისაც.

დაპყრობითი ომების დროს სულთნის მთავრობა მეტად მოქნილ პოლიტიკას ატარებდა. ოსმალთა დაპყრობითი ომების მსვლელობისას გამოიყოფა ორი ნათლად გამოკვეთილი ეტაპი. ოსმალები ჯერ ცდილობდნენ დაემყარებინათ რომელიმე სახის სუზერენიტეტი (ვასალური ურთიერთობა), შემდეგ კი ესწრაფებოდნენ უშუალო კონტროლის დაწესებას ქვეყანაზე. ამ მიზნით, ისინი გადააყენებდნენ ხოლმე ვასალური ქვეყნების გამგებლებს, ადგილობრივი დინასტიების წარმომადგენლებს და თავიანთ მოხელეებს ნიშნავდნენ. ოსმალთა უშუალო კონტროლი, არსებითად, გულისხმობდა ტიმარული სისტემის შემოღებას დაპყრობის ქვეყანაში, რომელიც დაფუძნებული იყო დავტრებში, ქვეყნის მოსახლეობისა და რესურსების მეთოდურ აღრიცხვაზე. თიმარული სისტემის შემოღება ყოველთვის არ გულისხმობდა ძველი სოციალურ-პოლიტიკური წყობილების ერთბაშად გარდაქმნას. სინამდვილეში ეს იყო შემრიგებლური შეთვისება ადგილობრივი პირობებისა და კლასებისა ოსმალურ ინტიტუტებთან, თანდათანობითი ასიმილაციის მიზნით.

არსებითად დაპყრობილი ქვეყნის აღწერა და მისი დავთრებში გატარება ადგილობრივი სოციალურ-პოლიტიკური სისტემის გაუქმებას ნიშნავდა. აღმოსავლეთის ქვეყნებში და, კერძოდ, ოსმალეთში მიწის მესაკუთრე სულთანი იყო. ამიტომ დაპყრობილი ქვეყნის გაბატონებულ კლასს თავის მიწაზე მფლობელობის უფლება სულთნისაგან უნდა მიეღო სპეციალური ბარათით.

დაპყრობილი ქვეყნის ფეოდალები ინარჩუნებდნენ თავიანთ მიწებსა და სოციალურ მდგომარეობას, თუ ისინი ოსმალეთის სულთანს ლოიალობას გამოუცხადებდნენ და ოსმალეთის ლაშქარში ჩაეწერებოდნენ. ამასთან მეტად საყურადღებოა ის, რომ ოსმალეთის მთავრობა დაპყრობითი ეტაპის პირვბელ ეტაპზე არ მოითხოვდა მათგან მაჰმადიანობის მიღებას. ეს უადვილებდა სულთანს ამ ქვეყნების დაპყრობა-დამორჩილებას. ოსმალეტი მაქსიმალურად ცდილობდა დაპყრობილ რეგიონში თავისი პოზიციების განმტკიცებას. დამახასიათებელია, რომ პრივილეგიებსა და

შეღავათებს ოსმალეთის სულთანი სამარადისოდ არ იძლეოდა და დროთა განმავლობაში, დამორჩილებულ ქვეყანაში ძალაუფლების განმტკიცების შემდეგ, მათ თანდათანობით აუქმებდა.

სულთნის მთავრობა ზოგ შემთხვევაში, კომპრომისზე მიდიოდა, არა მარტო გაბატონებული კლასის, არამედ ადგილობრივი მოსახლეობის მიმართაც, გარკვეული შეღავათების მინიჭების გზით. მაგალითად ანთავისუფლებდა მათ, ზოგიერთი გადასახადებისაგან. თუმცა ასეთ პრივიკეგიებს სამუდამოდ არ იძლეოდნენ და სულთნის ბრძანებით შეიძლებოდა მათი წართმევა.[3]

დაპყრობითი ომების პირველ ეტაპზე ოსმალები არ ერეოდნენ დაპყრობილი ქვეყნების საშინაო საქმეში, ტოვებდნენ ადგილობრივ დინასტიებს, მოსახლეობას უნარჩუნებდნენ გარკვეულ პრივილეგიებსა და შეღავათებს.

დაპყრობითი მომების პირველ ეტაპზე ოსმალები იწყებენ ქვეყნის აღეწერას და დავთრებში გატარებას. ეს კი ნიშნავდა ადგილობრივი სოციალურ-ეკონომიკური სისტემის გაუქმებას, ოსმალური საგადასახადო სისტემისა და მართვა გამგებლობის შემოღებას, რაც იწვევდა ადგილობრივი მოსახლეობის შეუნელებელ წინააღმდეგობას.

სულთნის მთავრობა დაპყრობილ ქვეყნებში თავისი ხელისუფლების განტკიცების მიზნით, ღშირად იყენებდა კოლონიზაციისა და მოსახლეობის მასობრივად გადასახლების შემუშავებულ სისტემას. იგი დიდად იყო დაინტერესებული ოსმალთა დასახლებით დაპყრობილ ადგილებში.

ამგვარი ღონისძიებების გატარებით ოსმალების მთავრობას სურდა, ერთის მხრივ, მოეხდინა დაპყრობილი ხალხების ასიმილაცია, ხოლო, მეორეს მხრივ, დაპყრობილ ქვეყნებში თურქული მოსახლეობის ჩასახლებით თავისი ძალაუფლების განმტკიცება.

არსად ქვეყნის აღწერას ისეთი დიდი ყურადღება არ ექცეოდა, როგორც ოსმალეთის იმპერიაში. ეს კი, უპირველეს ყოვლისა დაკავშირებული იყო დაპყრობით ომებთან და დაპყრობილი ქვეყნების მოსახლეობის გადასახადებით დაბეგვრასთან, რადგანაც

[3] მ. სვანიძე, თურქეთის ისტორია (1299-2000). თბილისი, 2007 გვ. 32-35

ოსმალეთის სახელმწიფოს შემოსავლის ერთ-ერთი ძირითადი წყარო იყო დაპყრობილი ქვეყნების მოსახლეობისა და მათი რესურსების ექსპლუატაცია. ბუნებრივია, რომ საამისოდ მომარჯვებული იყო იმპერიის სახელმწიფო აპარატი. აღწერა ტარდებოდა ყოველი სულთნის ზეობის დროს ან 30-40 წელიწადში ერთხელ.

ქვეყნის აღწერა იყო ოსმალთა მმართველობის საფუძველი. ადგილზე აღირიცხებოდა ყველა რესურსი, რომლის გადასახადით დაბეგვრა შეიძლებოდა, და მონაცემები შეჰქონდათ სააღიცხვო წიგნში რომელსაც დავთარი ხაკანი საიმპერიო დავთარი ეწოდებოდა. ამ ღონისძიების გატარება ე.ი. დავთრის შედგენა, დაკავშირებული იყო დაპყრობილ ქვეყანაში ოსლმალური მართვა-გამგებლობისა და მისი საგადასახადო სისტემის შემოღებასთან, ე.ი. ოსმალური სოციალურ-პოლიტიკური სისტემის დამყარებასთან.

სულეიმანის I დროს დამყავრდა მჭიდრო კავშირი სულთნის ხელისუფლებასა და სასულიერო წოდებას შორის. შეიხ ულ-ისლამ აბუსუდის მუიერ გამოცემულ ფეთვაში, შარიათის ნორმების საფუძველზე დასაბუთებულია იმპერიის მთავარი ფეოდალური ინსტიტუტების მთავარი კანონიერება.

სულეიმანის მიერ შემუშავებული კანონმდებლობა მოქმედებდა საუკუნეთა განმავლობაში და მხოლოდ XIX საუკუნეში თანზიმათის რეფორმების დროს მოხდა მასში დამატებითი ცვლილებების შეტანა.

ოსმალეთის სახელმწიფოს მართვა-გამგებლობა და მისი სათანადო ინსტიტუტები ძირითადად ჩემოყალიბდა მეჰმედ II ფათიჰის დროს.

ოსმალეთის სახელმწიფო იყო თვითმპყრობელური სამხედრო- დესპოტური აბსოლუტური მონარქია, რომლის სათავეშიც სულთანი იდგა. სულთნის ძალაუფლება სრულიად შეუზღუდველი იყო. სულთანი იყო არამარტო უმაღლესი საერო ხელისუფალი, არამედ სასულიეროც - სუნიტთა რელიგიური მეთური „ მართლმორწმუნეთა ემირი“, „ემირულ-მუმინინი“, შემდგომში მან მიითვისა ხალიფას ტიტულიც.

სულთანი იყო, აგრეთვე, ისლამური ლაშქრის მხედართმთავარი, რომელიც მოწოდებული იყო ეწარმოებინა „საღვთო ომი ურჯულოთა წინააღმდეგ“, დაემორჩილებინა ისინი და დაებყრო მათი ქვეყნები. ამასთან დაკავშირებით ნიშანდობლივია წესი,რომელსაც ასრულებდა სულთანი ტახტზე ასვლისას კონსტანტინოპოლის დაპყრობის შემდეგ. ახალი სულთანი მიდიოდა ეიბურეს მეჩეთში, კონსტანტინოპოლის მახლობლად, ოქროს ყურის ნაპირზე და იქ სრულდებოდა წესი სულთნის წელზე „წმინდა მახვილის“ შემორტყმისა.

სახელმწიფოს მნიშვნელოვანი საქმეების გადასაწყვეტად სულთანთან შეიქმნა მდივანი ჰუმაიუნი „სახელწმიფო საბჭო“, რომელიც კონსტანტინოპოლის დაპყრობის შემდეგ იმყოფებოდა თოფკაფის სასახლეში.[4]

დივანი ჰუმაიუნის დარბაზს კედელზე სპეციალურად ჰქონდა გაკეთებული პატარა სარკმელი, რომელიც სულთნის ოთახში გადიოდა და მას თავისუფლად შეეძლო, როცა კი მოისურვებდა, თვალყური ედევნებინა სხდომების მსვლელობისათვის.

ოსმალური წყაროების მიხედვით, სულთანი ექვს თუღას ატარებდა. თუღათა რაოდენობა არ იყო დაკანონებული, მაგრამ არ შეიძლებოდა ფადიშაჰს შვიდ თუღაზე ნაკლები ჰქონოდა: დიდ ვეზირს ხუთი თუღა ჰქონდა ნაბოძები, ხოლო ვეზირებს კი სამი თუღა.

შეიხულ - ისლამი ოსმალეთის სახელმწიფო იერარქიაში დიდი ვეზირის შემდეგ მეორე პირს წარმოადგენდა. იგი იყო სულთნის მოადგილე სასულიერო დარგში და მისი მრჩეველი, რომლის აზრს ფადიშაჰი ანგარიშს უწევდა. ხონდქარი ფეხზე დგებოდა მხოლოდ შეიხულ - ისლამის მიღების დროს. შეიხულ - ისლამი სათავეში ედგა მუსლიმურ სამღვდელოებას. შეიხულ - ისლამის უშუალო ხელქვეითები იყვნენ პროვინციებში მომუშავე მუფთიები. შეიხულ - ისლამი იყო სტამბოლის დიდი მუფთი და მუფთებს შორის უპირველესი. ის ნიშნავდა ეიალეთების მუფთიებს.

შეიხულ - ისლამი არ იყო დივანი ჰუმაიუნის წევრი და მას არ გააჩნდა სასამართლო ძალაუფლება. მის ფუნქციებში შედიოდა ფეთვის გამოცემის საშვალებით კანონის

[4] Rycaut P . The History of the present state of the Ottoman Empire. Londra, 1675 გვ.30-32

ძალაში შეყვანა და სულთნის მბრძანებულებების კანონიერების დამოწმება და კანონის ინტერპრეტაცია მუსლიმური რელიგიური დოგმების საფუძველზე.

სტამბოლის დიდი მუფთი იყო არამარტო რელიგიური, არამედ სამოქალაქო სამართლის კარგი მცოდნეც. იგი იყო იმპერიის ყველა მსაჯულთა საპატიო უფროსი და ყურანის განმმარტებელი, დიდად დაფასებული და პატივცემული მთელს იმპერიაში.

ოსმალეთის იმპერიის ტერიტორია მსოფლიო სამ მატერიკზე (ევროპა, აზია და აფრიკა) იყო გადაჭიმული. ამ უზარმაზარი ტერიტორიის მმართველობისათვის საჭირო იყო გარკვეული სისტემის შემუშავება.

1454 წლის 6 იანვარს მეჰმედ II-მ დაამტკიცა გიორგი სქოლარი კონსტანტინოპოლის პატრიარქად. ამავე დროს დაიდო ხელშეკრულება სულთანსა და კონსტანტინოპოლის პატრიარქს შორის, რომლის მიხედვითაც იკრძალებოდა ეკლესიების გადაკეთება მეჩეთებად; მართმადიდებლებს მიეცათ უფლება ელოცათ და შეესრულებინათ რელიგიური ადათ-წესები; სულთანმა დაუტოვა კონსტანტინოპოლის პატრიარქს სასულიერო ხელისუფლება და ნაწილობრივ მიანიჭა საერო უფლებებიც. პატრიარქის რეზიდენცია იმყოფებოდა სტამბოლის ბერზნული დასახლების ფანარის ერთ-ერთ მონასტერში. პატრიარქი თავის მოვალეობას უწმინდესი სინოდის მეშვეობით ასრულებდა. მნიშვნელოვანი სასულიერო საქმეების განხილვისათვის სტამბოლში იწვევდნენ სრულიად მართმადიდებლური ეკლესიის კრებებს. პატრიარქი ნიშნავდა ყველა თანამდებობის პირებს, ჰქონდა საკუთარი ხაზინა, საპყრობილე, პოლიცია. მისი დავალებით კრეფდნენ გადასახადებსა და სხვადასხვა სახის შეწირულობებს. მას ექვემდებარებოდა სასამართლო, სკოლა, რელიგიური საქველმოქმედო დაწესებულებები. სასამართლოში საქმეებს არჩევდნენ ქრისტიანული კანონებისა და წეს-ჩვეულებების მიხედვით.

კონსტანტინოპოლის პატრიარქი ითვლებოდა სულთნის კარზე მნისვნელოვან მოხელედ და მას ჰქონდა ფასის ტიტული. ფაქტობრივად, იგი იყო სულთნის ნაცვალი.

სულთანმა იგი გაიხადა თავის საიმედო დასაყრდენად მართლმადიდებლური მოსახლეობის დამორჩილების საქმეში.

ოსმალეტის საზოგადოება თავისი საშინაო ცხოვრების წესით იყო ტრადიციული, დახურული, რომელიც თავის თავს უფრო მაღლა აყენებდა ევროპელებთან შედარებით და არავითარ ინტერესს არ ამჟღავნებდა მათთან ურთიერთობისადმი. ეს იმ დროს, როდესაც ევროპის ქვეყნები, პირიქით, დაინტერესებულნი იყვნენ ოსმალეთთან ურთიერთობის დამყარებით .

სამხედრო საშიშროებამ აიძულა პორტა მიემართა თავისი ყურადღება ევროპელი მოწინაარმდეგეებისადმი. ყველაზე შორს მჭვრეტელ სახელმწიფო მოღვაწეებს სურდათ გაეგოთ უფრო მეტი, ვიდრე წინათ იცოდნენ ევროპის ქვეყნების ეკონომიკაზე, პოლიტიკურ წყობილებაზე, კულტურაზე რათა შემდგომ მათი მიღწევები დაენერგათ თავის ქვეყნებში.

XVIII საუკუნის I ნახევარში დიდი ვეზირი იბრაჰიმ ფაშას მმართველობის დროს უფრო მეტად, ვიდრე ადრე, შესაძლებელი გახდა ევროპელთაგან მიღწევების სესხება. იბრაჰიმ ფაშა დაინტერესებული იყო მეცნიერების, კულტურის, სამხედრო საქმის განვითარებით.

აქედან დაიწყო ოსმალეთში რეფორმების პირველი პროექტი, რომელმაც საფუძველი ჩაუყარა ვესტერნიზაციას და მოდერნიზაციას.

ოსმალეთის ევროპეიზაციის პორცესზე დიდი გავლენა იქონია საფრანგეთმა. ამ ქვეყნის განვითარებული აბსოლუტიზმის იდეამ დიდი შთაბეჭდილება მაოხდინა ოსმალეთის სახელმწიფო მოღვაწეების ნაწილზე. ამ იდეების გავლენით დაარსდა „სამეცნიერო საზოგადოება“, რომელსაც უნდა ეთარგმნა თურქულ ენაზე ევროპელი და აღმოსავლელი ავტორების თხზულებები.

სულთნის კარი და გაბატონებული კლასის წარმომადგენლები გატაცებულინი იყვნენ ევროპული მოდით. ევროპის ნიმუშების მიხედვით აგებდნენ სასახლეებსა და ვილებს,

აშენებდნენ ყვავილნარებს, აწყობდნენ კარნავალებს. განსაკუთრებით დიდი მოთხოვნილება იყო ტიტაზე. ამ ეპოქას „ტიტას ეპოქა“ ეწოდებოდა.[5]

„ტიტას ეპოქაში“ ევროპული კულტურის გავლენა თანდათანობით საგრძნობი ხდება ოსმალეთის კულტურის ყველა დარგში. თურქი და ევროპელი ისტორიკოსების ვარაუდით, დამად იბრაჰიმ ფაშას დიდი ვეზირობის დროიდან იწყება ოსმალეთის იმპერიის „ევროპეიზაცია“.

1.2 რეფორმები ოსმალეთში და მისი შედეგები. XVIII-XIX საუკუნეთა მიჯნაზე ოსმალეთთა იმპერია იმყოფებოდა უაღრესად მძიმე სოციალურ-ეკონომიკურ და პოლიტიკურ კრიზისში. ქვეყანას ესაჭიროებოდა ცვლილებები, გარდაქმნები. ზირითადი რეფორმები გატარდა სამხედრო სფეროში. ერთ-ერთი ახალი ღონისძიება იყო მუდმივი საელჩოების გახსნა საზღვარგარეთ. გაიხსნა საელჩო ლონდონში (1793წ.), ბერლინში (1795წ.) და პარიზში (1796წ.).

სელიმის მიერ გატარებულმა ზემოთ აღნიშნულმა სამხედრო და სხვა ღონისძიებებმა მიიღო „ახალი სისტემის“ („ნიზამ-ი ჯედიდის“) სახელწოდება. ფეოდალური კლასის უმრავლესობა და მუსლიმურმა სამღვდელოებამ გადაჭრით დაგმეს რეფორმები და ბრძოლა გააჩაღეს მის წინააღმდეგ.

სელიმმა ვერ შეძლო ქვეყნის შიგნით რეაქციული ძალების ალაგმვა. მან უგულებელჰყო ძველი წესები და 1805 წელს გამოსცა ჰატი შერიფირუმელიის ქალაქებსა და სოფლებში ძალდატანებით გაეწვიათ 20-25 წლის ახალგაზრდები, მათ შორის იენიჩარებიც კი. სელიმის პირველი ცდა - სეექმნა ახალი ჯარის ნაწილები ძალდატანების გზით, მარცხით დამთავრდა.

1907 წლის 29 მაისს შეიზულ-ისლამმა გამოსცა ფეთვა და სელიმი ტახტიდან გადააყენეს, ხოლო მის მაგივრად მუსტაფა IV გაამეფეს. სელიმის ტახტიდან ჩამოგდების შემდეგმის მიერ დაწყებული რეფორმები გაუქმებულ იქნა.

---

[5] М.С Мейер Османская империя в XVIII векею Черты структурного кризиса. М., 1991 გვ. 47-50

სელიმ III-ის ტახტიდან ჩამოგდების შემდეგ რეფორმების მომხრეებმა თავი მოიყარეს მუსტაფა ფაშა ბაირაღთარის გარშემო. მუსტაფა ფაშა ბაირაღთარისა და მისი მომხრეების სარეფორმო რონისძიებები სულ სამ თვეს გაგრძელდა. ვერც მათ შეძლეს იმ სოციალური ბაზის გაფართოება, რომელიც დაინტერესებული იყო რეფორმებით.

მაჰმუდ II-ს ჩაფიქრებული ჰქონდა რეფორმების ფართო პროგრამა, მაგრამ ქვეყანაში შექმნილი რთული მდგომარეობა ამის საშუალებას არ აძლევდა. 1826 წელს იანიჩართა კორპუსის გაუქმება პირველი მნიშვნელოვანი ნაბიჯი იყო რეფორმების განხორცილების საქმეში. მაჰმუდ II-ის ძირითადი ამოცანა იყო სამხედრო რეფორმა.

1834 წელს გამოიცა სულთნის დადგენილება ტერიტორიალური მილიციის შექმნის შესახებ. ტერიტორიალური მილიციის შექმნით მაჰმუდ II-ს სურდა გაეზარდა არმიის საერთო რიცხვი. ახალი არმიის გაწვრთნის მიზნით მოწვეული იყვნენევროპის სამხედრო ინსტრუქტორები. მაჰმუს II აგრეთვე ცდილობდა შეექმნა ბრძოლისუნარიანი სამხედრო-საზღვაო ფლოტი.[6]

ოსმალეთში სამხედრო რეფორმას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. იგი ხელს უწყობდა ფეოდალური წესების რღვევას, ფეოდალური გათიშულობის ლიკვიდაციას, კავშირს ევროპის სახელმწიფოებთან და ქვეყნის კულტურულ წინსვლას.

მაჰმუდ II-ის მიერ ჩატარებულ რეფორმებს შორის მნიშვნელოვანი იყო - იენიჩართა კორპუსის გაუქმება და რეგულარული არმიის დაარსება. მაჰმუდ II-ს განზრახული ჰქონდა ვაკუფების გაუქმება, მაგრამ ვერ გაბედა მისი განხორციელება.

ლენური სისტემის გაუქმების შედეგად, მიწაზე მყარდება კერძო საკუთრება, რამაც ხელი შეუწყო სოფლად კაპიტალისტური ურთიერთობის ჩასახვა-განვითარებას. მაჰმუდ II-მ განახორციელა ოსმალეთის იმპერიის ადმინისტრაციული სისტემის, მმართველობის სრული რეორგანიზაცია. 1834 წელს შეიქმნა პროვინციების ახალი ადმინისტრაციული ერთეულები. მოწესრიგდა ურთიერთობა ცენტრსა და პროვინციების მმართველებს შორის. ქვეყანაში არ იყო საერო დაწყებითი

[6] Fortna, Benjamin C. Imperial Classroom: Islam, the state and Educatin in the Late Ottoman Empire. Oxford University Press, 2002 გვ. 19-21

სკოლები,განათლების საქმე სამღვდელოების მონოპოლიას შეადგენდა. ქვეყანაში იყო რელიგიური სკოლები მუსლიმებისათვის: დაწყებითი და მედრესე ორი საფეხურისა - საშუალო და უმაღლესი. მედრესე ამზადებდა კულტის მსახურებს და სახელმწიფო მოხელეებს. ამ სკოლებში უმთავრესად რელიგიის საგნებს ასწავლიდნენ. სწავლების ძირითადი ენა არაბული იყო. მაჰმუდ II-მ გადაწყვიტა 1824 წელს სტამბოლში გაეხსნა დაწყებითი და სასუალო სკოლა. მაგრამ ამ ღონისძიებას სასულიერო წოდება მტრულად შეხვდა და მან ვერ განახორციელა ჩანაფიქრი.[7]

მაჰმუდ II-ის დროს კულტურის დარგში მნიშვნელოვანი სიახლე იყო მთავრობის ინიციატივით პირველი გაზეთების გამოცემა. 1831 წელს სტამბოლში გამოვიდა გაზეთი „ამბების კალენდარი“ თურქულ ენაზე და ფრანგულ ენაზე. მნიშვნელოვნად გაიზარდა თურქულ ენაზე წიგნების ბეჭდვა. 1834 წელს გამოიცა სულთნის დადგენილება მოხელეთა თანამდებობების კლასიფიკაციის შესახებ. ერთდროულად მაჰმუდ II-მ ცვლილებები ჩაატარა სასახლის კარზე. გაუქმდა სასახლეში რამდენიმე მაღალი თანამდებობა, შემცირდა მოსამსახურეთა რიცხვი. ამით ნაწილობრივ შემცირდა სასახლის ხარჯები.[8]

მაჰმუდ II-მ გადადგა ნაბიჯები, მიმართული ოსმალეთის იმპერიის ცენტრალური ხელისუფლების სტრუქტურის ევროპულთან დაახლოებისაკენ. მან ასევე გარკვეული ცვლილებები შეიტანა ყოფა-ცხოვრების სფეროში, კერძოდ, ტანსაცმლის ტარებაში. გაუქმდა განსხვავება ტანსაცმლის ტარებაში მუსლიმებს, ქრისტიანებსა და ებრაელებს შორის.

თანზიმათის რეფორმებს ევროპის სახელმწიფოები მტრულად შეხვდნენ, მიუხედავად მათ შორის არსებული წინააღმდეგობისა, რადგან ისინი დაინტერესებულნი იყვნენ ოსმალეთის იმპერიის შემდგომი დასუსტებით.

---

[7] Halacoglu, Yusuf. Ottoman State organization in the classical Period. Ankara: Yeni Turkiye, 2002 გვ.53-55

[8] Mithat, Ali Hayder. The life of Midhat Pasha: A record Of His Services, Politikal Reforms, Banishment, and Judicial Murder, Derived From Private Documents and Reminiscences. Nabu Press, 2010. გვ. 41-47

თანზიმათის პირველი პერიოდის რეფორმებმა მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ოსმალეთის იმპერიის ეკონომიკური, პოლიტიკური და კულტურული განვითარების საქმეში. თანზიმათის რეფორმები იყომნიშვნელოვანი ეტაპი ქვეყნის „ევროპეიზაციის“ პროცესის გზაზე. რეფორმების შემდგომი განვითარება შეაჩერა 1853-1856 წლების ყირიმის ომმა.

თანზიმათის რეფორმების მეორე პერიოდში გატარებული ღონისძიებები, უმეტესად, შეეხო საკანონმდებლო სფეროს.

1859 წელს გამოიცა კანონი თაფუს შესახებ. ამ კანონის მიღებამ ხელი შეუწყო თიმარული სისტემის საბოლოოდ ლიკვიდაციას და ბურჟუაზიული სამართალწესების შემოღებას მიწათმფლობელობისა და მიწათსარგებლობის სისტემაში. [9]

ჩატარდა რეფორმა სისხლსი სამართლის სფეროში. 1840 წელს ოსმალეთში მიიღეს სისხლის სამართლის კოდექსი. რეფორმები შეეხო ცენტრალური ხელისუფლების ორგანოებსაც. 60-იან წლებში შეიქმნა ახალი სამინისტროები - იუსტიციის, განათლების, საზოგადოებრივი სამუშაოების, სავაკუფო საქმეების. 1864 წლის კანონი აწესებდა ახალ ადმინისტრაციულ დაყოფას. ოსმალეთის იმპერია დაიყო ვილაიეთებად, სანჯანყებად, კაზებად და ნაჰიეებად. გათვალისწინებული იყო, რომ უმაღლესი სასულიერო პირები მიიღებდნენ ჯამაგირს სახელმწიფოსგან, მათი თანამდებობებისა და მდგომარეობის შესაბამისად. [10]

სულთნის ბრძანებულებით, შემუშავებულ იქნა სპეციალური რეგლამენტები, რომლითაც განისაზღვრა არამუსლიმური რელიგიური თემების სტატუსი - ბერძნულ მართლმადიდებლური, ბერძენ გიგორიანთა თემისა და ებრაელთა თემისა. ამიერიდან

---

[9] Saydam, Abdullah. The reforms of Tanzimat Period. In Kemal Cicek-Cem Oguz (ed), The Turks, Vol. 4, Ankara: Yeni Turkiye Yayinlari, 2002, pp. გვ. 198-223

[10] Shaw, Stanford J. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Impire of the Gazis: The Rise and Decline of the ottoman Empire, 1280-1808. Cambridge University Press, 2010.

თემის სამოქალაქო საქმეებისათვის უნდა ეხელმძღვანელა თემის სამოქალაქო საბჭოს, თემის მეთაურთან ერთად. მაგრამ საბჭოები, ფაქტობრივად, მოექცნენ სულთნის ადმინისტრაციის კონტროლის ქვეშ.

1868 წელს სტამბოლში გალათას რაიონში გაიხსნა სულთნის ლიცეუმი - ფრანგული ტიპისა. შემუშავდა მისი რეგლამენტი: ლიცეუმში მიიღებდნენ ოსმალეთის ყველა ქვეშევრდომს, განურჩევლად რელიგიური კუთვნილებისა.

1870 წელს გაიხსნა უნივერსიტეტი.

1851 წელს გაიხსნა ელჯუმენ დანიში, რომელიც მეცნიერებათა აკადემიის ფუნქციას ასრულებდა.

1862 წლიდან დაიწყო ყოველწლიური სამეცნიერო ჟურნალის გამოცემა. იგი აქვეყნებდა წერილებს ევროპის ქვეყნებში მეცნიერების მიღწევების შესახებ.

1865 წელს დაარსდა „ოსმალეთის სამედიცინო საზოგადოება“ დიდად გავრცელდა ორიგინალური და ნათარგმნი ლიტერატურის გამოცემა ოსმალეთისა და მსოფლიო ისტორიის დარგში. 60-იანი წლებიდან თურქილ ენაზე ითარგმნა და დაიბეჭდა ევროპელ კლასიკოს მწერალთა ნაწარმოებები.

თანზიმათის რეფორმების შედეგად მოხდა გარკვეული დადებითი ძვრები ქვეყნის პოლიტიკურ - ადმინისტრაციულ, ეკონომიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში. მაგრამ მიღებული შედეგები არ შეესაბამებოდა ქვეყნის მოთხოვნებს.

1.3 ახალგაზრდა ოსმალები და კონსტიტუციის მიღება. XIX საუკუნის 60-70-იან წლებში ოსმალეთში თანდათანობით ძლიერდებოდა უკმაყოფილება თანზიმათის რეფორმებითა და ქვეყანაში შექმნილი მძიმე მდგომარეობით. საზოგადოების მოწინავე ნაწილი ცდილობდა გამოენახა ამ მდგომარეობიდან გამოსვლის გზები. ამ იდეების გამომხატველი გახდა ახალგაზრდა ინტელიგენცია, წარმოშობით ფეოდალურ - ბიუროკრატიული, ხოლო თავის მრწამსით - უკვე ბურჟუაზიული. ეროვნული ინტელიგენციის წრიდან გამოვიდნენ ის მოწინავე ადამიანები, რომლებსაც წილად ხვდათ ყოფილიყვნენ თურქი განმანათლებლები, კონსტიტუციური მოძრაობის დამწყებნი და ორგანიზატორები. 60-იან წლებში ბევრმა მათგანმა

ოსმალეთსა და ევროპაში მიიღო განათლება, გაეცნო დასავლეთის კულტურას, მის პოლიტიკურ და იდეოლოგიურ ცხოვრებას, სახელმწიფოს მმართველობას, ეკონომიკურ მდგომარეობას. ამ მოძრაობის გამოჩენილი წარმომადგენლები იყვნენ ლიტერატორები, პუბლიცისტები და მეცნიერები: საფრანგეთის 1848 წლის რევოლუციის მონაწილე იბრაჰიმ შინასი, პოეტი, დრამატურგი, მწერალი და პუბლიცისტი, ახალი თურქული ლიტერატურის ერთ-ერთი ფუძემდებელი - ნამიქ ქემალი, ზია ფაშა, ალი სუვარი და სხვ. ამ ჯგუფის წარმომადგენლებმა იბრაჰიმ შინასიმ 1860 წელს დააარსა პირველი თურქული არაოფიციალური გაზეთი „თერჯუმან-ი აჰვალ“ („ამბების განმარტება“), ხოლო 1862 წელს კი - „თასვერ-ი ეფქიარ“ („აზრების გამოხატვა“), რომლითაც საფუძველი ჩაეყარა თურქულ პრესას.[11]

„ახალგაზრდა ოსმალების“ მთავარი ორგანიზატორი და საზოგადოების მისწრაფებების გამომხატველი იყო ნამიქ ქემალი. 1865 წელს მათ დააარსეს „ახალგაზრდა ოსმალთა საზოგადოება“. ეს იყო ფარული პოლიტიკური ორგანიზაცია, რომლის წესდებას საფუძვლად დაედო იტალიის საიდუმლო რევოლუციური ორგანიზაციის კარბონარიების წესდება. ამ საზოგადოების წევრთა საერთო რიცხვი 250 კაცს შეადგენდა. საზოგადოების ორგანიზატორთა შორის იყვნენ იბრაჰიმ შინასი, ნამიქ ქემალი, ზია ბეი, ალი სუვარი, ომერ ფაშა და სხვ.

საზოგადოების ორგანიზატორთა შორის უმთავრესად 20-30 წლის ახალგაზრდები იყვნენ. იმ დროს ნამიქ ქემალი 23 წლის იყო, ალი სუვარი - 37 წლის. ხოლო ყველაზე ასაკოვანი ზია ბეი - 40 წლისა. აქედან გამომდინარეობს ორგანიზაციის სახელწოდება „ახალგაზრდა ოსმალთა საზოგადოება“.

„ახალგაზრდა ოსმალთა საზოგადოებამ“ დაახლოებით 7 წელი იარსება - 1865 წლის ივნისიდან 1873 წლის გაზაფხულამდე. მათი მოღვაწეობა სამ ეტაპად იყოფა: 1. საზოგადოების დაარსებიდან ემიგრაციამდე. ამ ეტაპზე მათ არ ჰქონდათ

[11] ო.გიგინეიშვილი., XIX-XX საუკუნეთა თურქული საზოგადოების იდეოლოგიის ისტორიიდან. აღმოსავლური კრებული. თბილისი, 1960. გვ. 20-21

ჩამოყალიბებული პროგრამა და მიზნის მისაღწევად შეთქმულებას მიმართავდნენ. 2. 1867-1870 წლები. ახალგაზრდა ოსმალთა საზოგადოება მიმდინარეობდა ემიგრაციაში. ამ პერიოდში ჩამოყალიბდა მათი პოლიტიკური პროგრამა. ისინი მოითხოვდნენ აბსოლუტიზმის შეზღუდვას კონსტიტუციური მონარქიის დამყარებით. ამ წლებში მათ დაიწყეს კონსტიტუციური იდეების პროპაგანდა პრესის საშუალებით. 3. 1870 წლის ბოლოდან 1873 წლის დასაწყისამდე. ემიგრაციიდან სამშობლოში დაბრუნება და თავიანთი იდეების პოპულარიზაცია საკუთრივ ოსმალეთის პრესისა და ლიტერატურული ნაწარმოებების მეშვეობით. ახალგაზრდა ოსმალთა სურვილი იყო შეთქმულება მოეწყოთ სულთნის წინააღმდეგ, მაგრამ ის გასცეს. სულთნის მთავრობამ დახურა მათი გაზეთები, ხოლო ნამიქ ქემალი, ზია ბეიდა სხვები იძულებულნი გახდნენ საზღვარგარეთ ემიგრაციაში წასულიყვნენ.[12]

ახალგაზრდა ოსმალთ მოღვაწეობის მეორე ეტაპი ყველაზე ნაყოფიერი იყო. მათ განსაკუთრებით აქტიური საქმიანობა გაშალეს პარიზში. მალე მათ თავიანთი მოღვაწეობა გაშალეს აგრეთვე ლონდონსა და ჟენევაში. ემიგრაციაში ცხოვრებამ მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ახალგაზრდა ოსმალთა იდეურ - პოლიტიკური შეხედულებების ჩამოყალიბებაში. ისინი გაეცნენ საფრანგეთის მოწინავე მწერლების რუსოს, ვოლტერის, მონტესკიეს, ჰიუგოს და სხვათა ნაწარმოებებს. ნამიქ ქემალმა და ზია ბეიმ თარგმნეს მათი თხზულებები თურქულად და გააცნეს ოსმალეთის ინტელიგენციას. ახალგაზრდა ოსმალების სურვილი იყო - ოსმალეთის იმპერია გამხდარიყოკონსტიტუციურ - მონარქიული სახელმწიფო, სულთნის უფლებები შეზღუდულიყო კონსტიტუციითა და პარლამენტით, ერთმანეთისაგან გამიჯნულიყო საკანონმდებლო და აღმასრულებელი ხელსიუფლება.

ახალგაზრდა ოსმალების აზრით, საჭირო იყო ბრძოლა ოსმალეთში კონსტიტუციური მონარქიის შემოღებისათვის, რადგანაც ამ გზით გაკეთდებოდა ის, რისი გაკეთებაც ვერ შეძლეს რეფორმების მეშვეობით. ნარიქ ქემალი აგრეთვე

[12] ო. გიგინეიშვილი, ნარკვევები ოსმალეთის ისტორიიდან, თბილისი, 1982 გვ. 24-26

აკრიტიკებდა მთავრობის პოლიტიკას სოფლის მეურნეობისა და ეკონომიკის დარგში. იგი აღნიშნავდა, რომ სოფლის მეურნეობის დაცემა გამოწვეულია მთავრობის არამართლებული საგადასახადო პოლიტიკითა და გლეხების უზომო ექსპლუატაციით. უკანასკნელი 20-30 წლის განმავლობაში ხელოსნური მრეწველობა მოიშალა. ამის მიზეზია ის, წერს ნამიქ ქემალი, რომ ევროპის სახელმწიფოებს მიეცათ უფლება თავისუფლად შემოიტანონ თავიანთი საქონელი ოსმალეთის ტერიტორიაზე და ამით მოშალონ ადგილობრივი წარმოება. ახალგაზრდა ოსმალები განსაკუთრებით მკაცრად აკრიტიკებდნენ პორტას ფინანსურ პოლიტიკას. მათ მიერ გაზეთებში დაბეჭდილი კრიტიკული წერილები არალეგალურად ვრცელდებოდა ოსმალეთში.

სულთნის მთავრობამ ნათლად დაინახა, რომ ახალგაზრდა ოსმალების საქმინობა ოსმალეთის მთავრობას სახელს უტეხდა არამარტო ქვეყნის სიგნით, არამედ ევროპაშიც. ამიტომ პორტამ ახალგაზრდა ოსმალებს წინადადება შესთავაზა დაბრუნებულიყვნენ სამშობლოში და იქ გაეგრძელებინათ თავიანთი საქმიანობა, პორტა ჰპირდებოდა, რომ მათ მიმართ არ მიმართავდა რეპრესიებს. [13]

1870 წლის ბოლოდან ახალგაზრდა ოსმალები დაბრუნდნენ ემიგრაციიდან სამშობლოში და სტამბოლში განაახლეს თავიანთი მოღვაწეობა. 1873 წლის მარტის ბოლოს პორტამ აკრძალა გაზეთის გამოცემა და ნამიქ ქემალი კუნძულ კვიპროსზე გადაასახლა. მასთან ერთად სტამბოლიდან გაასახლეს სხვა ჟურნალისტები და პუბლიცისტები, ახალგაზრდა ოსმალების მომხრეები და 1873 წლის გაზაფხულიდან მათი საქმიანობა შეწყდა.

ახალგაზრდა ოსმალების მოღვაწეობას უქმად არ ჩაუვლია. 1876 წლიდან, როდესაც ოსმალეთში ახალი ძალით კიდევ დაიწყო გამსოვლები, მათი ერთ-ერთი მთავარი მოთხოვნა იყო ქვეყანაში კონსტიტუციური მონარქიის დამყარება.

XIX საუკუნის 70-იან წლებში ოსმალეთში ძლიერდება კონსტიტუციური მოძრაობა.

---

[13] Lewis B., The Energence Of Modern Turkey, London-New York-Toronto, 1965 გვ. 112-113

1876 წლის დასასრულს ახალგაზრდა ოსმალების (ნამიქ ქემალი, მითჰათ ფაშა...) დიდი ბრძოლის შედეგად ოსმალეთის სულთანი იძულებული გახდა კონსტიტუციის შემოღებას დათანხმებოდა. სულთანს უფლება ეზღუდა 113 მუხლით არასასურველი პიროვნება გაეძევებინა იმპერიის ფარგლებიდან.

ამ აქტით ოსმალეთის ისტორიაში იწყება ახალი ერა ოსმალეთის იმპერიის ხალხებისათვის, იცვლება არსებული მმართველობის ფორმა.

ოსმალეთის ისტორიაში კონსტიტუციის მიღება მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო, რომელსაც საფუძვლად დაედო 1850 წლის პრუსიისა და 1831 წლის ბელგიის კონსტიტუციები. აგრეთვე გათვალისწინებული იყო მუსლიმური სახელწმიფოს სპეციფიკა. კონსტიტუცია შედგებოდა 12 თავისაგან და შეიცავდა 119 მუხლს. კონსტიტუციის მე-3 მუხლით სულთან აბდულ-ჰამიდ II-ს აცხადებდა მუსლიმური რელიგიის მფარველად. სულთნის ხელისუფლება ოდნავ იყო შეზღუდული, მე-4 , 5 და 7 მუხლები არეგულირებდა სულთნის უფლებებს, მისი პიროვნება ცხადდებოდა როგორც „საღვთო და ხელშეუვალი“. კონსტიტუცია აღიარებდა სულთნს „ყველა მუსლიმის ხალიფად“, ხოლო ისლამს - სახელმწიფო რელიგიად.

კონსტიტუციით ოსმალეთში მყარდებოდა კონსტიტუციური მონარქია და პარლამენტარული წყობილება. პარლამენტი (მეჯლისი) შედგებოდა ორი პალატისაგან - სენატის და დეპუტატთა პალატისაგან. სენატის წევრებს სულთანი ნიშნავდა სიკვდილამდე, ხოლო დეპუტატთა პალატის წევრებს მოსახლეობა ირჩევდა 5 წლით მაღალი ქონებრივი და ასაკობრივი ცენზის საფუძველზე. კონსტიტუციით დეპუტატთა პალატას უფლება ჰქონდა მიეღო კანონპროექტები, რომლებიც ეხებოდა ფინანსებს, სახელმწიფო ბიუჯეტსა და კონსტიტუციას. დეპუტატთა პალატის გადაწყვეტილება სენატს უნდა დაემტკიცებინა. სენატს უნდა ჰქონოდა დეპუტატთა პალატის მიერ მიღებული კანონპროექტის მიღება - უარყოფის უფლება. კონსტიტუცია აცხადებდა იმპერიის ყველა ქვეშევრდომის, რელიგიური და ეროვნული კუთვნილების განურჩევლად, თანასწორუფლებიანობას კანონის წინაშე. ფორმალურად იგი აცხადებდა ბურჟუაზიული კონსტიტუციით გათვალისწინებულ

თავისუფლებას პრესის, მიტინგების, შეკრებებისა და სხვ. კონსტიტუცია თურქულ ენას აცხადებდა სახელმწიფო ენად, ისლამს კი - სახელმწიფო რელიგიად.

სულთნის პრეროგატივა იყო მინისტრების მოხსნა - დანიშვნა, ხარისხების, ორდენების დარიგება, დიდმოხელეთა და ელჩების დანიშვნა, ზავის დადება, არმიისა და ფლოტის სარდლობა, პარლამენტის დათხოვნა, ახალი არჩევნების ჩატარება, სამოქალაქო კანონების შეჩერება და სამხედრო წესების შემოღება. მას ეძლეოდა განსაკუთრებული უფლება გაეძევებინა იმპერიის ფარგლებიდან საშიში პირები და სხვ.

მალე სულთანმა კონსტიტუციის მომხრეებს დაუწყო შევიწროება. დაიწყომკაცრი რეპრესიები ახალგაზრდა ოსმალებისა და კონსტიტუციის მომხრეების წინააღმდეგ. 1977 წლის იანვარში ჩატარდა არჩევნები პარლამენტში, ხოლო 19 მარტს მოწვეულ იქნა პირველი სესია. პარლამენტი სულთნის მონა მორჩილი გამოდგა. 1877 წლის ზაფხულში სულთანმა დაითხოვა პარლამენტი და დანიშნა ახალი არჩევნები.

პარლამენტის მეორე სესია გაიხსნა 1877 წლის 13 დეკემბერს. პარლამენტის ტრიბუნიდან გაისმა მკაცრი შეძახილები სულთნის სასახლისა დამთავრობის მისამართით. პარლამენტმა იმასაც კი მიაღწია, რომ აიძულა სულთანი გადაეყენებინა მინისტრთა კაბინეტი და მოსთხოვა ზოგიერთი მინისტრი მიეცათ პასუხისგებაში. სულთანმა 1878 წლის 14 თებერვალს დაითხოვა პარლამენტი განუსაზღვრელი ვადით. ამის შემდეგ, 30 წლის განმავლობაში, პარლამენტი აღარ მოწვეულა, თუმცა ოფიციალურად კონსტიტუცია არ ყოფილა გაუქმებული.

ამრიგად ოსმალეთში კონსტიტუციურ - მონარქისტული წყობილების დამყარება ხანმოკლე აღმოჩნდა. ოსმალეთის გარდაქმნა ბურჟუაზიული განვითარების გზითმარცხით დამთავრდა. კონსტიტუციური მოძრაობის დამარცხებას ჰქონდა მეტად მნიშვნელოვანი შედეგები ოსმალეთის ისტორიისათვის, რეაქციულ ფეოდალურ ძალებს მიეცათ შესაძლებლობა კიდევ რამდენიმე ათეული წლის განმავლობაში დაეკონსერვებინათ ფეოდალურ - რეაქციული ფენების სოციალური და კულტურული ინტერესები.

1.4 ახალგაზრდა თურქები და ცვლილებები ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. 1889 წელს სტამბოლის სამხედრო-სამედიცინო სკოლის რამდენიმე სტუდენტმა დაარსა ფარული პოლიტიკური საზოგადოება. დაფუძნებული კარბონარიების ორგანიზაციის პრინციპებზე „ერთობა და პროგრესის“ სახელწოდებით. საიდუმლო ჯგუფი სამედიცინო სკოლის კედლებში ითვლიდა 20-25 წელს. მისი დამაარსებლები იყვნენ მუსლიმები, მაგრამ სხვადასხვა ეროვნების წარმომადგენლები: თურქი შერეფედინი, ალბანელი იბრაჰიმ თემო, ქურთი ისჰაქ სუქუთი, ალბანელი ჯევდეთი, ბოსნიელი ალი რუშთუ და სხვ. მათ მიზანს შეადგენდა ბრძოლა აბდულ-ჰამიდ II-ს რეაქციული რეჟიმისა და მითჰათ ფაშას კონსტიტუციის აღდგენისათვის.

ამ საზოგადოების ხელმძღვანელებმა დაიწყეს კონტაქტების დამყარება სტამბოლისსხვა სასწავლებლების სტუდენტებთან და ხანმოკლე დროის განმავლობაში იქ შეიქმნა ახალი ჯგუფები.[14]

აღსანიშნავია, რომ „ახალგაზრდა თურქების“ პირველი ჯგუფები სამხედრო და სპეციალურ სამოქალაქო სასწავლებლებში შეიქმნა. ახალგაზრდობას იქ შეეძლო მიეღო შედარებით კარგი განათლება, შეესწავლა უცხო ენები, იქ მას ჰქონდა თუნდაც მინიმალური შესაძლებლობანი ევროპული სახელმწიფოების ეკონომიკური და პოლიტიკური ცხოვრების გასაცნობად.

ოსმალეთში რეაქციული რეჟიმის წინააღმდეგ ყველა მებრძოლს „ახალგაზრდა თურქებს“ უწოდებდნენ. „ახალგაზრდა თურქების“ პირველი ორგანიზაცია შეიქმნა 1889 წელს.

1894 წელს სამხედრო-სამეცნიერო სკოლის კურსანტებმა „ერთობისა და პროგრესის“ ორგანიზაციის სახელით დაბეჭდეს წერილი, რომელშიც მოუწოდებდნენ ოსმალეთის იმპერიის ხალხებს ერთობლივი ბრძოლისაკენ დესპოტური რეჟიმის

[14] აზიისა და აფრიკის ქვეყნების ისტორიის საკითხები. ტ I , თბილისი, 1992. გვ. 114-116

წინააღმდეგ.მთავრობის მიმართ ოპოზიციურად განწყობილმა ჯგუფებმა ეს მოწოდება გაავრცელეს სტამბოლის მოსახლეობაში, არმიისა, ფლოტის ოფიცრებსა და სამხედრო-სასწავლებელთა კურსანტებს შორის. ამ აქციის ბევრი მოანწილე დააპატიმრეს და გადაასახლეს იმპერიის სხვადასხვა რაიონში. 1894-1895 წლებში ოსმალეთიდან ემიგრაციაში წავიდა ახალგაზრდა თურქთა დიდი ნაწილი. ემიგრანტთა დიდი ჯგუფი პარიზში დასახლდა. ახალგაზრდა თურქებმა შეიმუშავეს თავისი წესდება. მასში ნათქვამი იყო, რომ „ერთობისა და პროგრესის“ მიზანია უზრუნველყოს სამართლიანობა, თანასწორობა, თავისუფლება, ქვეყნისპროგრესი და განთავისუფლება უცხოეთის კაბალისაგან. მასშიპირდაპირ იყო ნათქვამი, რომ მისი მნიშვნელოვანი ამოცანაა ბრძოლა კონსტიტუციის აღდგენისათვის. ქვეყანაში ფარულად ვრცელდებოდა საზღვარგარეთ დაბეჭდილი გაზეთები და პამფლეტები, ისინი შეიცავდნენ აბდულ-ჰამიდის რეაქციული რეჟიმის აშკარა კრიტიკას. [15]

სტამბოლში დაარსდა არალეგალური სტამბა, სადაც იბეჭდებოდა სულთნის საწინააღმდეგო პამფლეტები, მოწოდებები და სხვ. ქვეყანაში არსებულმა საშინელმა ტერორმა აიზულა ისინი ემიგრაციაში წასულიყვნენ. პარიზი გახდა მათი საორგანიზაციო პროპაგანდისტული მუშაობის ცენტრი.

1896 წლის 21 თებერვალს ჟენევაში დაარსდა „ოსმალეთის რევოლუციური კომიტეტი“ ჰილმი თუნალის მეთაურობით. მან თავის ამოცანად დაისახაშეთქმულების მოწყობის გზით სულთნის ხელისუფლების დამხობა.

1896 წლის ზაფხულში სტამბოლში „ახალგაზრდა თურქთა“ ჯგუფმა სცადა მოეწყო სახელმწიფო გადატრიალება. შეთქმულებაში მონაწილეობას იღებდა სტამბოლის ერთ-ერთი დივიზიის მეთაურ. მაგრამ ერთ-ერთმა მონაწილემ ისინი გასცა. შეთქმულები დააპატიმრეს და გადაასახლეს. ზოგიერთმა მათგანმა შეძლო გაქცევა და პარიზში ჩასვლა.

[15] Arai, Masami. Turkish Nationalism in the young Turk Era. Leiden: Brill, 1992 გვ. 90-91

1897 წელს „ახალგაზრდა თურქებმა სცადეს გამოსულიყვნენ და დემონსტრაცია მოეწყოთ სულთნის სასახლის წინ და თვიანთი მოთხოვნები წამოეყენებინათ. პროვოკატორმა გასცა დემონსტრაციის მომწყობნი. მთავრობა სასტიკად გაუსწორდა მათ. 80 კაცი გაასამართლეს და ტრიპოლში გადაასახლეს.[16]

აბდულ-ჰამიდი დევნიდა და უსწორდებოდა „ახალგაზრდა თურქებს“ 1900 წლისათვის „ახალგაზრდა თურქთა“ ერთადერთი ორგანიზაცია სტამბოლში, რომელიც გადაურჩა დევნას, იყო „თვისუფლების კომიტეტი“. 1902 წლის 4-9 თებერვალს პარიზში ჩატარდა „ახალგაზრდა თურქთა“ პირველი კონგრესი. დელეგატთა შორის იყვნენთურქები, ბერძნები, სომხები, არაბები, ალბანელები, ჩერქეზები, ებრაელები. კონგრესის თავჯდომარედ აირჩიეს საბაჰედინი. კონგრესზე თავი იჩინა სერიოზულმა უთანხმოებამ, რომელიც დამთავრდა გათიშვით. ერთმა ჯგუფმა, რომელიც თურქი მემამულეებისა და არათურქი, უპირატესად ბერძნულ-სომხური, კომპრადორული ბურჟუაზიის ინტერესებს გამოხატავდა, დაარსა ცალკე ორგანიზაცია - „დეცენტრალიზაციისა და კერძო ინიციატივის ლიგა“. ამ ჯგუფს სათავეში ჩაუდგა საბაჰედინი, სულთნის სამეფო კარის ოპოზიციის ერთ-ერთი წარმომადგენელი. ეს ორი დაჯგუფება ვითარდებოდა პარალელურად და ერთმანეთისაგან იზოლირებულად, რაც სულთნის ხელისუფლებას უადვილდებოდა მათ წინააღმდეგ ბრძოლა.

1905-1907 წლების რუსეთის რევოლუციამ ბიძგი მისცა და დააჩქარა რევოლუციური კრიზისის გამწვავება ოსმალეთში. რევოლუციურმა სიტუაციამ ბიძგი მისცა „ახალგაზრდა თურქების“ საქმიანობის გაძლიერებას. მის გარშემო დაირაზმნენ მოწინავე ოფიცრები, მოხელეები და თავისუფალი პროფესიის წარმომადგენლები.

1906 წლის ივლისში სალონიკში შეიქმნა ახალი საიდუმლო ორგანიზაცია „ოსმალეთის თავისუფალი საზოგადოება“, რომელმაც მიზნად დაისახა ბრძოლა დესპოტური რეჟიმისა და უცხოელების ჩარევის წინააღმდეგ. 1906 წელს დამასკოში

[16] Hanioglu, Sukru M. The young Turks in Opposition. Oxford University Press, 1995. გვ. 59-61

შეიქმნა თურქ ოფიცერთა წრე, რომელსაც ხელმძღვანელობდა ქემალ ბეი და რომელსაც ეწოდა „სამშობლოსა და თავისუფლებისათვის“. 1907 წელს იგი სალონიკში გადადის, სადაც „ერთობისა და პროგრესის“ კომიტეტს ემხორბა. [17]

1907 წლის 27 სექტემბერს მოხდა „ერთობისა და პროგრესის“ საზოგადოების „ოსმალეთის თვისუფლების საზოგადოებასთან“ გაერთიანება. მათ რიგში დიდი რაოდენობით იყვნენ არმიის ოფიცრები. ახალმა ორგანიზაციამ მიიღო ოსმალეთის „ერთობისა და პროგრესის საზოგადოების“ სახელწოდება. მისი მთავარი მიზანი იყო კონსტიტუციის აღდგენა და მისი დაცვა.

XX საუკუნის დასაწყისში თურქეთის პოლიტიკურ ასპარეზზე გამოდიან ახალგაზრდა თურქები. ისინი აქტიურად იწყებენ ბრძოლას თურქეთში პოლიტიკური ცვლილებებისათვის, როგორც ქვეყნის შიგნით, ისე საგარეო თვალსაზრისითაც. მათ შექმნეს თავიანთი კომიტეტი და გადავიდნენ აქტიურ ქმედებებზე. 13 ივლისს ახალგაზრდა თურქთა კომიტეტმა ქალაქ მონასტერში უცხოეთის სახელმწიფოების კონსულებს აცნობა: „ორგანიზაციის მთავარი და საბოლოო მიზანია 1976 წლის კონსტიტუციის აღდგენა. ორგანიზაცია აცხადებს, რომ არ არის მტრულად განწყობილი ქრისტიანების მიმართ. პირიქით, კონსტიტუციის რეჟიმის დამყარება სიკეთის მომტანი იქნება ყველასათვის განურჩევლად რასისა და რელიგიისა. ორგანიზაცია შეეცდება არ დაუშვას ტყუილუბრალოდ სისხლის ღვრა“.

22 ივნისს ნიაზ ბეის ნაწილებმა ხელთ იგდეს მონასტერი, მეორე დღეს - სალონიკი და სხვა ქალაქები. მიტინგების დროს ისინი მოითხოვდნენ კონსტიტუციის აღდგენასა და პარლამენტის მოწვევას. ახალგაზრდა თურქთა კომიტეტმა სულთანს მოთხოვა კონსტიტუციის აღდგენა. 24 ივლისს სულთანმა გამოაქვეყნა ბრძანებულება 1876 წლის კონსტიტუციის აღდგენის შესახებ. ამავე დროს სულთანი ჰპირდებოდა ხალხს პარლამენტის მოწვევას. ახალგაზრდა თურქთა ერთ-ერთმა მოღვაწემ ნიაზ ბეიმ

[17] Kansu, Aykut. The Revolution of 1908 in Turkey. Leiden: Brill, 1997. გვ 77-78

განაცხადა, რომ „იგი და მისი კოლეგები არ ესწრაფვიან თვითონ მართონ ქვეყანა, არამედ მათ განზრახული აქვთ შეინარჩუნონ თავიანთი კონტროლი მთავრობაზე“.

1908 წლის 5-25 ოქტომბერს ცატარდა ახალგაზრდა თურქთა კონგრესი, რომელზედაც მიღებული იქნა დადგენილება „ერთობისა და პროგრესის ორგანიზაციის“ გარდაქმნის შესახებ პოლიტიკურ პარტიად. კონგრესმა მიიღო პარტიის პროგრამა. მისი ძირითადი პუნქტები იყო: სულთნის ხელისუფლების შეზღუდვა და პარლამენტის უფლებამოსილების გაფართოება და ა.შ. ამავე პერიოდში მიმდინარეობდა ოსმალეთის იმპერიაში შემავალი ევროპელი ხალხის ეროვნულ-განმანთავისუფლებელი მოძრაობა, რომლებიც თანდათნობით დამოუკიდებლობას აღწევდნენ ოსმალებისაგან. ასეთ ვითარებაში ჩატარდა პარლამენტის არჩევნები, 2 ნოემბერს იგი შეუდგა თავის მუშაობას.[18]

ხანმოკლე აღმოჩნდა ოსმალეთის პირველი რევოლუციის „გაზაფხული“ და ამით გამოწვეული საყოველთაო სიხარული. მალე თავი იჩინა ახალგაზრდა თურქთა კლასობრივმა შეზღუდულობამ. თნდათანობით მათ დაკარგეს პოპულარობა ხალხის მასებში და კიდევ უფრო მეტად კი - მხარდაჭერა არათურქი მოსახლეობისა, რადგანაც ეროვნული საკითხის გადაჭრა მათ სურდათ ოსმანიზმის დოქტრინის საფუძველზე.

ახალგაზრდა თურქების ტრიუმვირატის შემადგენლობაში იყვნენ: ქემალ ფაშა, თალაათ ფაშა და ენვერ ფაშა. მათი მეცადინეობით ოსმალეთი პირველ მსოფლიო ომში ჩაება გერმანიის მხარეს, რამაც გამოიწვია და დააჩქარა ოსმალეთის იმპერიის დაშლა.

ასეთ ვითარებაში შეიქმნა ხელსაყრელი პირობები რეაქციული ძალებისათვის, გამოსულიყვნენ ახალგაზრდა თურქების წინააღმდეგ. 1909 წლის 13 აპრილს სტამბოლის გარნიზონის სამხედრო ნაწილებმა დაიწყეს ამბოხება. ყველაფერი წინასწარ იყო დაგეგმილი. ისინი გაემართნენ აია სოფიას მეჩეთისაკენ. თანდათანობით აჯანყებულთა რიცხვმა 30 ათასს მიაღწია. აჯანყებულთა შორის გამოჩნდნენ ულემები ხელში ყურამითა და ისლამის მწვანე ბაირაღებით. ისინი ჯარს და ხალხს

[18] Kushner, David. The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908. London: Frank Cass, 1977 გვ. 69-70

მოუწოდებდნენ ხალიფათისა და შარიათის დაცვას. აჯანყებულები ყვიროდნენ: „ზირს კონსტიტუცია! ძირს მთავრობა! დაე, შარიათის კანონი აღდგეს! ჩვენ გვსურს სულთანი, რომელიც თავსაბურავს ატარებს!“

დაიწყო ახალგაზრდა თურქთა რბევა, მაგრამ მათმა ლეგენდებმა მოახერხეს სალონიკში გაქცევა. აჯანყებულებმა დაარბიეს „ერთობისა და პროგრესის“ პარტიის ცენტრი. აჯანყებულებმა მოითხოვეს შარიათის ნორმების განუხრელად დაცვა. ახალგაზრდა თურქებმა, რომლებმაც თვი შეაფარეს სალონიკს, დაიწყეს მზადება. დაიწყო მოხალისეთა რაზმების დაკომპლექტება. დაიწყო ოსმალეთის ისტორიის ახალი პერიოდი. ახალგაზრდა თურქებმა ხელში აიღეს ქვეყნის მმართველობა. „ ერთობისა და პროგრესის“ პარტიის ცენტრალური კომიტეტი წარმართავდა მთავრობის მთელ საქმიანობას.[19]

1909 წლის მეორე ნახევრიდან ოსმალეთში მთელი ძალაუფლება ახალგაზრდა თურქების ხელში გადავიდა. მათ 1876 წლის კონსტიტუციაში შეიტანეს რიგი მნიშვნელოვანი ცვლილებებისა: სულთანს ჩამოერთვა უფლება დაენიშნა და გადაეყენებინა მინისტრები, მოეწვია და დაეთხოვა პარლამენტი, გაეძევებინა ქვეყნიდან მისთვის არასასურველი პირები. რევოლუციის წინ ახალგაზრდა თურქები ჰპირდებოდნენ ხალხს ეროვნულ თანასწორობას, მაგრამ მათი მოწოდებები იმპერიის ხალხებისადმი „ერთიანობისა“ და „ძმობისაკენ“ რევოლუციის შემდეგ დავიწყებულ იქნა. მათ დაიწყეს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი გამოსვლების ჩახშობა. ახალაგზრდა თურქების იდეოლოგებმა თურქიზმის ნაცვლად მხარი დაუჭირეს პანთურქიზმსა და პანისლამიზმის დოქტრინას.

პანთურქიზმი ახალგაზრდა თურქებმა თავიანთ სახელმწიფოს ოფიციალურ დოქტრინად გამცოახადეს და დაიწყეს არათურქი ხალხების ძალით გათურქება. მათ

[19] გ. სანიკიძე, გ. ალასანია, ნ. გელოვანი, ახლო აღმოსავლეთის ისტორია და მისი ურთიერთობები სამხრეთ კავკასიასთან XIXს-XXIს-ის დასაწყისი, თბილისი, 2011. გვ. 154-155

აკრძალეს არათურქი ხალხების ნაციონალური ორგანიზაციები და ავიწროებდნენ მათ მიმდევრებს.

ახალგაზრდა თურქებმა საშინაო და საგარეო პოლიტიკაში კურსი აიღეს გერმანიასთან მჭიდრო თანამშრომლობისაკენ, გერმანიის დახმარებით მოხდა ოსმალეთის არმიის რეორგანიზაცია. ოსმალეთის არმიის ახალი სამხედრო ტექნიკით მომარაგებას ახორციელებდნენ გერმანიის ფირმები.

თავი II

თურქეთის რესპუბლიკა და ქემალისტური რევოლუცია

2.1 სასულთნოსა და სახალიფოს გაუქმება. ოსმალეთის კაპიტულაციის შემდეგ ქვეყნის სხვადასხვა რაიონებში დაიწყო სხვადასხვა პოლიტიკური ორგანიზაციების დაარსება. ისინი იქმნებოდნენ ქვეყნის ცალკეული რაიონების ტერიტორიების დაცვის მიზნით. სტამბოლში განახლდა პოლიტიკური პარტიების საქმიანობა, რომლებიც ცდილობდნენ შეექმნათ ეროვნული ბლოკი თურქეთის ერთიანობის დაცვისათვის. ისინი იმედოვნებდნენ „სამართლიანი“ სამშვიდობო ხელშეკრულების დადებას, რომელიც დამყარებული იქნებოდა აშშ-ის პრეზიდენტ ვილსონის დეკლარაციის თოთხმეტ პუნქტზე. საჭირო იყო დაწყებულიყო ანტი იმპერიალისტური სახალხო მოძრაობა. ასეთი ორგანიზაციის შექმნა მიზნად დაისახა მუსტაფა ქემალ ფაშამ. მუსტაფა ქემალმა დაიწყო თავის გარშემო იმ პირების შემოკრება, რომლებიც უკმაყოფილო იყვნენ ოკუპანტების საქმიანობით. სულთნის მთავრობის შემრიგებლური პოლიტიკით.

1919 წლის 19 მაისს ქემალი ჩავიდა სამსუნში. თურქულ ისტორიოგრაფიაში 19 მაისი ითვლება ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის დაწყების თარიღად. ეროვნულ-განმათვისუფლებელი მოძრაობის მთავარი ცენტრი ანატოლია იყო.[20]

1920 წლის 23 აპრილს ანკარაში გაიხსნა თურქეთის დიდი ეროვნული კრება, რომლის პირველი თავჯდომარე გახდა მუსტაფა ქემალ ფაშა. თურქეთის დიდმა ეროვნულმა კრებამ გამოაცხადა დამოუკიდებლობა და თურქეთის ტერიტორიული მთლიანობა, მან თვისი თავი გამოაცხადა ქვეყნის ერთადერთ კანონიერ ხელისუფლებად. სულთნის მთვრობა კანონგარეშედ იქნა გამოცხადებული. ფაქტობრივად, თურქეთში შეიქმნა ორხელისუფლებიანობა: სტამბოლში სულთნის მთავრობა, ანკარაში - ქემალისტების მთავრობა.

---

[20] მ.სვანიძე, თურქეთის ისტორია (1299-2000). თბილისი, 2007 გვ. 400-402

მუსტაფა ქემალმა თურქეთის დიდი ეროვნული კრების მოწვევის შემდეგ მიზნად დაისახა სასულთნოს გაუქმება და რესპუბლიკური წყობილების დამყარება. ოპოზიციის აზრით, სულთანი დროებით იმყოფებოდა ინგლისელთა „ტყვეობაში“, რომ მალე აღდგენილი იქნებოდა სულთნის ხელისუფლება და ამის შემდეგ დიდი ეროვნული კრება შეწყვეტდა თვისი მოვალეობის შესრულებას. მუსტაფა ქემალი არ იზიარებდა ოპოზიციის ამ თვალსაზრისს. მაგრამ აშკარად არ გამოდიოდა ოპოზიციის წინააღმდეგ. მუსტაფა ქემალი ამ ეტაპზე არ აპირებდა სასულთნოს გაუქმებას, არამედ ცდილობდა სულთნის ავტორიტეტის შელახვას, მის პოზიციების დასუსტებას, რათა მოემზადებინა ნიადაგი შემდგომში მისი დამხობისათვის. მუსტაფა ქემალის აზრით, ასევე არ შეიძლება მიღებული ყოფილიყო დადგენილება მეჰმედ IV-ის ტახტიდან ჩამოგდების შესახებ და მისი შეცვლა სხვა სულთნით, რადგან იგი იმყოფებოდა სტამბოლში, არ დაემორჩილებოდა ეროვნული კრების გადაწყვეტილებას და ამას შეიძლება გამოეწვია მათ შორის დაპირისპირება და დინასტიური ომი. მუსტაფა ქემალი მოითხოვდა,რომ ახალ კანონში არ ყოფილიყო შეტანილი მუხლი სულთან-ხალიფას შესახებ. „ამ საკითხებს გვერდი უნდა ავუაროთ“, - ამბობდა იგი, - „რათა შემდეგ, გვქონდეს მოქმედების თავისუფლება“.[21]

1921 წლის 20 იანვარს თურქეთის დიდმა ეროვნულმა კრებამ მიიღო კანონი „ძირითადი ორგანიზაციების შესახებ“. ფაქტობრივად, ეს იყო თურქეთის დროებით კონსტიტუცია, მან დაადასტურა, რომ თურქეთის დიდი ეროვნული კრება არის თურქეთის ერთადერთი კანონიერი ხელისუფლება, რომელსაც ეკუთვნის როგორც საკანონმდებლო,ისე აღმასრულებელი ხელისუფლება. მაშასადამე, სულთან ხალიფას შესახებ არაფერი იყო ნათქვამი. ფორმალურად სულთნი ინარჩუნებდა თვის ხელისუფლებას. ოპოზიციური დეპუტატები გამოვიდნენ ეროვნული სახელმწიფოს შექმნის წინააღმდეგ. ისინი ამტკიცებდნენ, რომ თურქეთში შეუძლებელაი რომელიმე

[21] გ. სანიკიძე, გ. ალასანია, ნ. გელოვანი, ახლო აღმოსავლეთის ისტორია და მისი ურთიერთობები სამხრეთ კავკასიასთან XIXს-XXIს-ის დასაწყისი, თბილისი, 2011. გვ.451-453

მმართველობის ფორმის არსებობა გარდა სასულთნოსა და სახალიფოსი. მათი მიზანი იყო სულთან-ხალიფას ხელისუფლების აღდგენა. ოპოზიციას სურდა დაეთხოვა თურქეთის ეროვნული კრება და გადაეცა ხელისუფლება „კანონიერი“ მფოლობელის სულთნისათვის. მუსტაფა ქემალმა გადაწყვიტა გაეუქმებინა სულთნის ხელისუფლება. მაგრამ მას კარგად ახსოვდა ეროვნულ კრებაში დროებითი კონსტიტუციის მიღების დროს, ოპოზიცია როგორ თავდადებით იცავდა სულთანს და მხოლოდ 9 თვის კამათის შემდეგ მიღებულ იქნა კომპრომისული წინადადება. მუსტაფა ქემალს კარგად ესმოდა, რომ ერთდროულად სულთნის საერო და სასულიერო ხელისუფლების გაუქმება დიდ წინააღმდეგობას გამოიწვევდა. მიუხედავად იმისა, რომ ეროვნულ-განმათვისუფლებელი ომის დროს სულთანმა დაკარგა რეალური ძალაუფლება და მისი ავტორიტეტი ძალზე შეირყა. იგი ფეოდალურ-კლერიკული წრეებში ჯერ კიდე დიდი გავლენით სარგებლობდა. მუსტაფა ქემალმა გადაწყვიტა სულთნის ხელისუფლება ორად გაეყო და ეტაპობრივად გაეუქმებინა, რათა არ გამოეწვია სულთნის მომხრეების გამოსვლები. აღსანიშნავია ის, რომ სულთან-ხალიფას თანამდებობაზე დატოვებას მხარს უჭერდნენ თვით მუსტაფა ქემალის უახლესი თანამებრძოლები.[22]

1922 წლის 30 ოქტომბერს თურქეთის დიდი ეროვნული კრების სხდომაზე შეტანილი იქნა წინადადება სულთნის მიერ ქვეყნის ინტერესების ღალატის გამო მისთვის საერო ხელისუფლების ჩამორთმევისა და მხოლოდ სასულიერო პრეროგატივის შენარჩუნების შესახებ. ეს წინადადება არ იქნა მიღებული. კლერიკალები ამტკიცებდნენ, რომ საერო ხელისუფლების გამოყოფა სასულიეროსაგან წარმოადგენს რელიგიურ საწყისებზე თავდასხმას, რომ ფადიშაჰის პრეროგატივები წმინდაა და განასახიერებს ამ ქვეყნად ღმერთის ხელისუფლებას.

[22] Fortna, Benjamin C. Imperial Classroom: Islam, the state and Educatin in the Late Ottoman Empire. Oxford University Press, 2002 გვ 33-37

მუსტაფა ქემალი იძულებული შეიქმნა გაეკეთებინა ვრცელი მოხსენება ისლამის, სახალიფოსა და ოსმალეთის ისტორიის შესახებ. რათა უკუეგდო კლერიკალი დეპუტატების არგუმენტები, მაგრამ კლერიკალები განაგრძობდნენ წინააღმდეგობის გაწევას და ასაბუთებდნენ სულთნის ხელისუფლებისაგან გამოყოფის შეუძლებლობას. ქემალმა აშკარად ვერ გაბედა გამოსულიყო სასულიერო პირების წინააღმდეგ, მაგრამ მოიყვანა დამაჯერებელი არგუმენტები მათი უსაფუძვლო დებატების წინააღმდეგ. მალე სხდომაზე ერთხმად მიიღეს კანონი სულთანის საერო ხელისუფლების გაუქმების შესახებ.

ამგვარად, 1922 წლის 1 ნოემბერს ეროვნულმა კრებამ დაადგინა გაუქმებულიყო სულთნის საერო ხელისუფლება. სულთნის საერო ხელისუფლების გაუქმებასთან ერთად, არსებობა შეწყვიტა სულთნის მარიონეტულმა მთავრობამ, ხელისუფლება სტამბოლში ეროვნული კრების ხელში გადავიდა. ოსმალეთის იმპერიის უკანასკნელი სულთანი მეჰმედ VI 1922 წლის 17 ნოემბერს, ინგლისელების დახმარებით, გაიქცა თურქეთიდან მეორე დღეს, 18 ნოემბერს უფლისწული აბდულ-მეჯიდი არჩეულ იქნა „ყველა მუსლიმთა ხალიფად“.

ეროვნულმა კრებამ გააუქმა სულთნის საერო ხელისუფლება და დაუტოვა მას სასულიერო ხელისუფლება. საკითხის ასე ნახევრად გადაწყვეტა იყო დატმობა ფეოდალურ-კლერიკული წრეების მიმართ, მაგრამ მუსტაფა ქემალი არ აპირებდა ნახევარ გზაზე გაჩერებას. ახლა მისი მიზანი იყო რესპუბლიკის გამოცხადება.

ქემალისტებს უმრავლესობა თვლიდა, რომ არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლებოდა გაუქმებულიყო ნახევრად თეოკრატიული რეჟიმი. პარლამენტის ერთ-ერთმა მთავარმა ჯგუფმა წამოაყენა წინადადება - თურქეთი გამოეცხადებინათ კონსტიტუციურ მონარქიად. ოპოზიციონერები მოითხოვდნენ, რომ გადაეცათ ხელისუფლება სულთნისათვის.

მუსტაფა ქემალმა გადაწყვიტა ოპოზიციის საბოლოოდ წინააღმდეგობის დაძლევის მიზნით დაეარსებინა პოლიტიკური პარტია და ვადამდე ადრე ჩაეტარებინა პარლამენტში არჩევნები.

1923 წლის 1 აპრილს გამოქვეყნდა დადგენილება პარლამენტში ვადამდე ადრე არჩევნების ჩატარების შესახებ. 1923 წლის 23 ივლისს ჩატარდა მეორე მოწვევის პარლამენტის რიგგარეშე არჩევნები. ქემალისტებმა არჩევნებში მოიპოვეს შთამბეჭდავი გამარჯვება. 23 აგვისტოს გაიხსნა მეორე მოწვევის თურქეთისდიდი ეროვნული კრება. ეროვნულმა კრებამ მუსტაფა ქემალი აირჩია მის თავჯდომარედ. 1923 წლის 29 ოქტომბერს თურქეთის დიდმა ეროვნულმა კრებამ ერთხმად მიიღო დადგენილება თურქეთი გამოცხადებულიყო რესპუბლიკად.

რესპუბლიკის გამოცხადების შემდეგ გასაუქმებელი რჩებოდა ოსმალეთის იმპერიის სახელმწიფო წყობილების უკანასკნელი ბურჯი-სახალიფო. ხალიფას გარშემო იკრიბებოდნენ ქვეყნის რეაქციული ძალები, მათ სურდათ დაემხოთ რესპუბლიკური რეჟიმი და აღედგინათ სასულთნო. უკანასკნელმა ხალიფამ აბდულ მეჯიდმა დაიწყო კავშირის დამყარება ქემალისტების რეჟიმით უკმაყოფილო ელემენტებთან როგორც ქვეყნის შიგნით, ისესაზღვარგარეთ ისლამური ორგანიზაციების სახელით ინდოეთში, ეგვიპტესა და სხვა ქვეყნებში ქვეყნდებოდა მოწოდებები „ხალიფას“ დასაცავად.

ეროვნულ კრებაში მომარჯვენე ლიდერები ასაბუთებდნენ, რომ თუ თურქეთში გაუქმდება სახალიფო, იგი დაჰკარგავს ისლამურ ქვეყნებს შორის წამყვან სახელმწიფოს მნიშვნელობას და მკვეთრად დაეცემა თურქეთის საერთაშორისო ავტორიტეტი.

1924 წლის 15 თებერვალს არმიის მეთაურებთან ერთად ჩატარდა, შეკრება, რომელზედაც გადაწყდა სახელმწიფოს გაუქმება. 3 მარტს თურქეთის დიდმა ეროვნულმა კრების სესიამ მიიღო დადგენილება სახალიფოს გაუქმების შესახებ. უკანასკნელმა ხალიფამ აბდულ-მეჯიდმა თურქეთი დატოვა.ამასთან ერთად ქვეყნიდან გააძევეს ოსმალეთის დინასტიის ყველა წევრი და მოახდინეს მათი ქონების კონფისკაცია.

საბოლოოდ გაუქმდა ოსმალეთის სულთნის როგორც საერო, ისე სასულიერო ხელისუფლებისა და თურქეთში რესპუბლიკური წყობილება დამყარდა, დაიწყო ახალი ერა თურქეთის ისტორიაში.

დიდია ქემალისტური რევოლუციის ისტორიული მნიშვნელობა აღმოსავლეთის ხალხებისათვის, იგი საუკეთესო მაგალითია აღმოსავლეთის მუსლიმური ქვეყნებისათვის, თუ როგორ შეიძლება მშვიდობიანი გზით რევოლუციის განხორციელება.

2.2 მუსტაფა ქემალი და ლაიციზმი თურქეთში. თურქეთის სულთნის ხელისუფლების გაუქმებისა და რესპუბლიკის გამოცხადების შემდეგ, ქემალისტები შეუდგნენ რადიკალური რეფორმების გატარებას, პოლიტიკური წყობილების განმტკიცებას, ეკონომიკის განვითარებას, ხალხის მასების კულტურული და ყოფა-ცხოვრების დონის გაუმჯობესებას. მაგრამ, რეფორმების გატარებას ყველა არ უწერდა მხარს. მეჯლისის შიგნით გამწვავდა ბრძოლა ქემალისტებსა და რეფორმების მოწყინააღმდეგეებს შორის.[23]

ხალიფათის გაუქმების შემდეგ, პოლიტიკური წყობილების განმტკიცების მიზნით ყველაზე მნიშვნელოვანი ღონისძიება იყო პარლამენტის მიერ 1924 წლის 20 აპრილის თურქეთის რესპუბლიკის პირველი კონსტიტუციის მიღება. კონსტიტუციით თურქეთის რესპუბლიკის სახელმწიფო რელიგიად ოფოციალურად გამოცხადდა ისლამი. მუსტაფა ქემალს განზრახული ჰქონდა ისლამი გამოეყო სახელმწიფოსგან, მაგრამ დეპუტატებმა მას მხარი არ დაუჭირეს, ამის განხორციელება მან შეძლო 1928 წელს.

მუსტაფა ქემალმა გაატარა რეფორმები. 1924 წლის 3 მარტს პარლამენტმა მიიღო კანონი შარიათისა და ვაკუფების სამინისტროს გაუქმების შესახებ და მის ნაცვლად დაარსდა კულტურის სამინისტრო. მის ხელთ გადავიდა მეჩეთებისა და თექეების ხელმძღვანელობა. მას ჰქონდა უფლება დაენიშნა და გადაეყენებინა იმამები, შეიხები და სხვა სასულიერო პირები. დაეწყო სამზადისი ევროპული ტიპის ახალი სამოქალაქო კოდექსის შემუსავებისათვის. საწყის ეტაპზე, საზოგადოების დეისლამიზაციის

[23] მ.სვანიძე, თურქეთის ისტორია (1299-2000). თბილისი, 2007 გვ.200-204

მიზნით, მნიშვნელოვანი ღონისძიება იყო ევროპული ტანსაცმლის იძულებით შემოღება.

1925 წლის 25 ნოემბერს პარლამენტმა მიიღო კანონი ფესკების აკრძალვისა და აუცილებლად ევროპული ქუდების ტარების შესახებ. აიკრძალა ოსმალებისათვის დამახასიათებელი ქუდების, ფაფახებისა და ფესკების ტარება და მათ ნაცვლად უნდა დაეხურათ ევროპული ქუდები. სახელმწიფო მოხელეები ვალდებულნი იყვნენ საზოგადოებრივ ადგილებში ყოფილიყვნენ ევროპულად ჩაცმული, ერთმანეთს მისალმებოდნენ ევროპული წესით და სხვა. დადგენილება აგრეთვე უკრძალავდა სასულიერო ტანსაცმლის ტარებას იმ პირებს, რომლებიც აღარ იყვნენ ოფიცილაურად კულტის მსახურნი. მთელ თურქეთში დაიწყეს ევროპული ტანსაცმლისა და ქუდების ტარება. საჯაროდ წვავდნენ ფესკებსა და აღმოსავლურ თავსაბურავებს, ქალაქების მოედნებზე ამ მიზნებისათვის გამოყოფილი იყო სპეციალური ადგილი. მუსტაფა ქემალი ქვეყნის რაიონში მოგზაურობის დროს ევროპულად იყო ჩაცმული და ამით სხვებს აძლევდა მაგალითს.[24]

1925 წლის 30 ნოემბერს პარლამენტმა მიიღო კანონი, რომლითაც გაუქმდა დერვიშული ორდენები და მათი მონასტრები. ადრე ეს რელიგიური ორდენები დიდ როლს თამაშობდა თურქეთის საშინაო ცხოვრებაში. მათი რიცხვი მნიშვნელოვანი იყო, ყოველი სექტის სათავეში შეიხი იდგა. მას ბრმად ემორჩილებოდა დერვიშთა მასა. სარგებლობდნენ რა ცალკეული პირების ფანატიზმით შეიხებმა მოიპოვეს დიდი გავლენა, განსაკუთრებით შორეულ რაიონებში, სადაც ცენტრალური ხელისუფლების გავლენა სუსტი იყო. ამასთან ერთად ლიკვიდირებულ იქნა დევიშების თავშეყრისა და თაყვანისცემის ადგილები.

---

[24] ი. დათუნაიშვილი, ქემალიზმის ეთათისტური პრინციპები და თურქეთის ეკონომიკური განვითარების საკითხები, კრებული. ,,მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები“, თბილისი, 1976 გვ. 38-39

1925 წლის 26 დეკემბერს პარლამენტმა მიიღო კანონი ევროპული წელთაღრიცხვის შემოღების შესახებ. დასვენების დღე პარასკევიდან გადაიტანეს კვირაზე. მეტად მნიშვნელოვანი იყო 1926 წლის ახალი სამოქალქო კოდექსის მიღება. სამოქალაქო კოდექსის მიღებას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა თურქეთში შუა საუკუნოებრივი ნორმების ლიკვიდაციის საქმეში. აგრეთვე მნიშვნელოვანი იყო 1926 წელს ევროპულ ყაიდაზე შედგენილი ახალი სისხლის სამართლის კოდექსი, რომელსაც საფუძვლად დაედო იტალიური კოდექსი. გაუქმდა ადრე არსებული მუსლიმური სამართლის ნორმები. კერძოდ, აიკრძალა მუსლიმური წესით დაშვებული მრავალცოლიანობა, საეკლესიო ქორწინების ნაცვლად დაწესდა სამოქალქო ქორწინება და სხვ.[25]

1928 წელს თურქეთის დიდმა ეროვნულმა კრებამ კონსტიტუციიდან ამოიღო ფრაზა: „თურქეთის სახელმწიფო რელიგია ისლამია“. ამგვარად, რელიგია საბოლოოდ გამოეყო სახელმწიფოს. ამ ფაქტს უძველესი ისტორიული მნიშვნელობა აქვს, რადგანაც თურქეთი დღემდე ერთადერთი მუსლიმური სახელმწიფოა, სადაც რელიგია გამოყოფილია სახელმწიფოსაგან. რელიგიის გამოყოფა სახელმწიფოსაგან არ ნიშნავდა იმას, რომ ქემალისტებმა დაიწყეს ბრძოლა რელიგიის წინააღმდეგ. თურქეთის მთავრობა ცდილობდა რელიგიის გამოყენებას ახალი სახელმწიფოს ინტერესებისათვის. ყურანი არაბულიდან ითარგმნა თურქულ ენაზე, მინარეთებიდან ისმოდა მოეძინის მოწოდება არა „წინასწარმეტყველის“ ენაზე, არამედ ჩვეულებრივ თურქულზე. 1934 წელს მთავრობამ აუკრძალა რელიგიური კულტურის მსახურბს საეკლესიო სამსახურის გარეთ, საეკლესიო ტანსაცმლის ტარება. მთელი სკოლები და კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებები გადაეცა განათლების სამინისტროს, მედრესეები და სხვა სასულიერო სკოლები სტამბოლის ღვთისმეტყველების ფაკულტეტის გამოკლებით, დაიხურა. ამ ღონისძიებით საგრძნობლად შემცირდა რელიგიის გავლენა კულტურულ ცხოვრებაზე.

---

[25] Kili Suna. Kemalism in Contemporery Turkey. IPSR, 1980, Vol. 1, N. 3, Political Ideology: It is Impact on Contemporery Political Transformations, გვ. 381-404

1928 წლის 1 ნოემბერს თურქეთის დიდმა ეროვნულმა კრებამ მიიღო კანონი ანბანის რეფორმის შესახებ, რომლის საფუძველზედაც არაბული ანბანი შეიცვალა ლათინურით.[26]

ისევე როგორც აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, თურქეთშიც ქალი ყოველგვარ უფლებებს მოკლებული იყო. თურქეთში ქალთა ემანსიპაციას სათავე მუსტაფა ქემალმა დაუდო. 1922 წელს ბერძნებისაგან იზმირის განთავისუფლების შემდეგ, მუსტაფა ქემალმა ცოლად შეირთო მდიდი ვაჭრის ქალიშვილი ლატიფე ხანუმა. იგი საკმაოდ განათლებული იყო. დამთავრებული ჰქონდა პარიზის უნივერსიტეტი. იცოდა რამდენიმე ევროპული ენა, კარგად ერკვეოდა მუსიკაში, უკრავდა კლასიკოსების ნაწარმოებებს „ბეთხოვენი, მოცარტი, შუმანი, ჩაიკოვსკი და სხვ“. ქორწილი ქემალმა ძველი ადათ-წესების მიხედვით არ გადაიხადა. საქორწილო ცერემონიალი ჩატარდა კაცების და ქალების მონაწილეობით. ლატიფე ხანუმი უჩადროდ იყო. ქორწილი ჩატარდა ფულადი გამოსასყიდებისა და საჩუქრების გარეშე. მუსტაფა ქემალის რჩევით, ლატიფე ხანუმი დიდ მუშაობას ეწეოდა ქალთა შორის, მათი ძველი ტრადიციული გადმონაშტების ლიკვიდიციის მიზნით. ყველგან, მათ შორის მეჯლისშიც, იგი ჩადრის გარეშე დადიოდა, ეს მეტად აღიზიანებდა ფანატიკოსებს, ისლამის წესების დამცველებს, მაგრამ იგი არ აქცევდა ამას ყურადღებას და აქტიურად იბრძოდა ქალთა ემანსიპაციისათვის. მუსტაფა ქემალი დიდად აფასებდა იმ წვლილს, რომელიც ქალებმა შეიტანეს ეროვნულ-განმანთავისუფლებელ მოძრაობაში და რესპუბლიკის გამოცხადების შემდეგ ხელს უწყობდა მათი უფლებების გათანასწორებას მამაკაცებთან.

1926 წელს გამოცემული კანონით ქალებმა პირველად თურქეთის ისტორიაში მამაკაცებთან ერთად მიიღეს პოლიტიკური უფლებები, საარჩევნო ხმის უფლების გამოკლებით. ეს იყო პირველი ნაბიჯი ქალების ემანსიპაციის გზაზე. აიკრძალა

[26] მ.სვანიძე, თურქეთის ისტორია (1299-2000). თბილისი, 2007 გვ. 2011-2014

მრავალცოლიანობა, ჩადრის ტარება, 18 წლამდე გოგონების გათხოვება. 1927 წლის კანონით, ქალებს მიეცათ უფლება ემსახურათ სახელმწიფო დაწესებულებებში.

1930-1934 წლებში კონსტიტუციაში შეიტანეს ცვლილებები, რომლითაც ქალებს მიენიჭათ უფლება 1933 წლიდან მონაწილეობა მიეღოთ მუნიციპალურ არჩევნებში. ერთი წლის შემდეგ ეს უფლება გავრცელდა მეჯლისის არჩევნებზეზედაც. ამრიგად ქალებმა მიიღეს მამაკაცებთან თანასწორად მონაწილეობის უფლება ქვეყნის საზოგადოებრივ, კულტურულ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში, „ქემალისტები აღმოჩნდნენ ევროპელებზე პროგრესულები ქალებისათვის უფლებების მინიჭების საქმეში“. 1935 წლის არცევნების დროს თურქეთის დიდ ეროვნულ კრებაზე აირჩიეს 18 დეპუტატი ქალი. 1934 წელს თურქეთის პარლამენტმა მიიღო გვარის კანონმდებლობა. (წინათ თურქები ატარებდნენ მხოლოდ სახელსა და მამის სახელს, ან ზედმეტ სახელს). გვარის კანონით გაუქმნდა ტიტულები და მიმართვის ძველი ფორმები: ფაშა, ბეი, ეფენდი და სხვ. მუსტაფა ქემალმა გვარად მიიღო ათათურქი („თურქების მამა“). მოსპეს რა ძველი საზოგადოების საფუძველი, შარიათის ნორმები, არაბული ანბანი, რელიგიური სკოლები, ძველი განათლების სისტემა, ქემალისტებმა მაოხდინეს გადატრიალება თურქეთის საზოგადოებრივ და კულტურულ ცხოვრებაში. ეს რადიკალური გარდაქმნები შეიძლება შეფასდეს, როგორც კულტურული რევოლუცია.

1937 წლის იანვარში თურქეთის დიდმა ეროვნულმა კრებამ შეიტანა კონსტიტუციური შესწორება, კონსტიტუციის მეორე მუხლი აცხადებდა, რომ თურქეთის სახელმწიფო დაფუძნებულია შემდეგ პრინციპებზე: რესპუბლიკანიზმი, ნაციონალიზმი, ხალხურობა, ეტატიზმი, ლაიციზმი და რევოლუციონერობა. ქემალიზმის იდეების პროპაგანდას აქტიურად ავრცელებდნენ „ სახალხო სახლები“, რომელთა ხელმძღვანელები იყვნენ სახალხო-რესპუბლიკური პარტიის აქტიური წევრები. ქემალიზმის პროპაგანდასთან ერთად ფართოდ წარმოებდა ნაციონალური იდეების პროპაგანდა. გამოდიოდა ათასობით ნაციონალისტური ბროშურა. ასე, მაგალითად, ერთ-ერთ ბროშურაში ვკითხულობთ: „თურქი ერი წამოვიდა ოთხ ნაკადად თავისი ისტორიული წინარე სამშობლოდან - აზიიდან, სულ ცოტა ათეული

ათასი წლების წინ და ასწავლა მთელ კაცობრიობას გადასვლა ქვის ხანიდან ბრინჯაოს ხანაზე. პირველი ქალაქი დაარსეს თურქებმა, დამწერლობა შემოღებულია თურქების მიერ... თანამედროვე სამყაროს საფუძველი ჩაუყარა ტურქმა ერმა. მსოფლიოს რომელ კუტხეში არ უნდა ჩახვიდე, იქ იპოვნით თურქი ერის კვალს“.

ქემალისტები აცხადებდნენ, რომ ისინი გამოხატავენ ყველა ფენის ინტერესებს, რომ თურქეთში არ არის კლასობრივი საზოგადოება, არ არის კალსები, არ არსებობს კლასობრივი ბრძოლა, ამიტომ საჭირო არ არის კლასობრივი პარტიების არსებობა. 1925 წლიდან თურქეთში ერთპარტიოული დიქტატურა დამყარდა. თურქეთის სახალხო-რესპუბლიკური პარტიის ლიდერები აცხადებდნენ, რომ მათი პარტია მთელი ერის სასიცოცხლო ინტერესებს გამოხატავს. კანონით მთავრობამ მიიღო უფლება დაეწესებინა პრესაზე კონტროლი. რეაქციული ძალების გავლენით პრემიერ-მინისტრი ისმეთ ინონუ თანდათნობით ცილდებოდა იმ პრინციპებეს, რომლებიც მუსტაფა ქემალის მიერ იყო წამოყენებული ეროვნულ-განმატავისუფლებელი მოძრაობის დასაწყისში. ამ ნიადაგზე, თუ სხვა მიზეზით, ინონუსა და ათათურქს შორის დაიწყო დაშორება. 1937 წლის 25 ოქტომბერს გადააყენა იგი და პრემიერ-მინისტრად მის ადგილზე დანიშნა ჯელალ ბაიარი, რომელსაც ეკავა სახალხო მეურნეობის მინისტრის თანამდებობა.

1938 წლის 10 ნოემბერს გარდაიცვალა ათათურქი, მან უდიდესი კვალი დატოვა თურქეთის ისტორიაში. ათათურქს უდიდესი წვლილი მიუძღვის მშვიდობიანი გზით, სულთნის ხელისუფლების გაუქმებაში და რესპუბლიკური წყობილების დამყარებაში, რაც რევოლუციის ტოლფასი იყო. იგი იყო რევოლუციონერი-რეფორმატორი. ტურქეთის დიდმა ეროვნულმა კრებამ ათათურქს სიკვდილის შემდეგ მაინიჭა „სახელმწიფოს მუდმივი მეთაურის“ წოდება“. მან ათათურქთან ერთად აქტირუი მონაწილეობა მიიღო ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაში. ისმეთ ინონუ 1924-1937 წლებში იყო პრემიერ-მინისტრი. ის იყო მუსტაფა ქემალის უახლოესი ერთგული თანამოაზრე ყველა მის წამოწყებაში. 1938 წლის დეკემბერში ჩატარდა სახალხო-რესპუბლიკური პარტიის საგანგებო ყრილობა, რომელმაც ისმეთ ინონუ

აირჩია პარტიის მუდმივ თავჯდომარედ, ხოლო პარტიის წესდებაში შეიტანეს დებულება, რომ „ათათურქი არის პარტიის დამაარსებელი და მისი მუდმივი პრეზიდენტი“.

2.3 მუსტაფა ქემალი და ისლამი მ.ქ. ათათურქის აზრით: სახელმწიფოს მართვის, მოქმედი კანონებისა და კონსტიტუციის საფუძველია არა რელიგიური ელემენტები, არამედ მეცნიერული სიახლენი, მოდერნიზებული ტექნოლოგია. სწორედ ამგვარი ქმედებითაა შესაძლებელი თურქულ სახელმწიფოში არსებული ყველა დაწესებულებების ამოქმედება და განვითარება საუკუნისათვის მისაღები ფორმებითა და მეთოდებით. მიუხედავად მიუხედავად მისი ასეთი დამოკიდებულებისა ისლამისადმი, ათათურქი წინააღმდეგი იყო რელიგიის ბოროტად გამოყენებისა, ის ამ საკითხთან დაკავშირებით აცხადებდა: „ჩვენ - მუზები ციდან ან იდეალისტური სამყაროდან არ გვევლინებიან, მას ცხოვრება გვიმზადებს. ჩვენი გზების მაჩვენებელია სახელმწიფო, სადაც ცხოვრობს თურქი ხალხი და ვქმნით ჩვენს ისტორიას. მძიმე ხვედრი და ტანჯვა კი, ჩვენი მუზებისაგან მოდის“. [27]

ათათურქს ამ პრინციპით სურდა, რომ სახელმწიფოს მართვა წარიმართოს არა რელიგიური პრინციპების გამოყენებით, არამედ განათლებული მეცნიერული საფუძვლებით. ათათურქისეული ლაიციზმი საშუალებას აძლევს რელიგიას, სრულყოფილად შეასრულოს დაკისრებული მოვალეობანი. ათათურქისეული ლაიციზმი სახელმწიფოებრივ უფლებებს, სახელმწიფოს აკუთვნებს, რელიგიურ უფლებებს კი რელიგიას და ამ თვალსაზრისით გამოყოფს რელიგიას სახელმწიფოსაგან. თუ რელიგია მხოლოდ რელიგიური უფლებებით ისარგებლებს, ამით გამოირიცხება მისი დაპირისპირება განვითარებად მეცნიერებასთან, რაც სახელმწიფოს მისცემს შესაძლებლობას აიღოს წინსვლისთვის აუცილებელი გეზი.

[27] Armstrong, H. C. Grey Wolf, Mustafa Kemal. An Intimate Study of a Dictator. London, 1935 გვ. 111-112

ათათურქისეული ლაიციზმის მნიშვნელობა კანონით რელიგიასთან მიმართებაში დაკონკრეტებულია. ამის მიუხედავად მაინც შეინიშნება გარკვეული უთანხმოება, რომელიც აქტიური ფორმით წარმოჩნდა ათათურქის შემდგომ თურქეთის საშინაო პოლიტიკაში.

თურქეთის სულთნის ხელისუფლების გაუქმებისა და რესპუბლიკის გამოცხადების შემდეგ, ქემალისტები შეუდგნენ რადიკალური რეფორმების გატარებას, პოლიტიკური წყობილების განმტკიცებას, ეკონომიკის განვითარებას, ხალხის მასების კულტურული და ყოფა-ცხოვრების დონის გაუმჯობესებას. მაგრამ, რეფორმების გატარებას ყველა არ უწერდა მხარს. მეჯლისის შიგნით გამწვავდა ბრძოლა ქემალისტებსა და რეფორმების მოწყინააღმდეგეებს შორის.

ხალიფათის გაუქმების შემდეგ, პოლიტიკური წყობილების განმტკიცების მიზნით ყველაზე მნიშვნელოვანი ღონისძიება იყო პარლამენტის მიერ 1924 წლის 20 აპრილის თურქეთის რესპუბლიკის პირველი კონსტიტუციის მიღება. კონსტიტუციით თურქეთის რესპუბლიკის სახელმწიფო რელიგიად ოფოციალურად გამოცხადდა ისლამი. მუსტაფა ქემალს განზრახული ჰქონდა ისლამი გამოეყო სახელმწიფოსგან, მაგრამ დეპუტატებმა მას მხარი არ დაუჭირეს, ამის განხორციელება მან შეძლო 1928 წელს.

2.4 ისლამისტური პარტიების გამოსვლა პოლიტიკურ ასპარეზზე. მეორე მსოფლიო ომის დამთავრებისთვის თურქეთის მთავრობის პოლიტიკა ჩიხში მოექცა. მისი ეკონომიკა და ფინანსები მოიშალა. სახალხო-რესპუბლიკურმა პარტიამ, რომელიც მონოპოლიურად მართავდა ქვეყანას, დაკარგა ხალხის მასების ნდობა. ტურქეთის პროგრესული ძალები მოითხოვდნენ ანტიხალხური კანონების გაუქმებასა და ქვეყანაში დემოკრატიული რეფორმების ჩატარებას. უკმაყოფილობამ მმართველ პარტიაზედაც მოახდინა გავლენა. სახალხო-რესპუბლიკური პარტიის წევრთა ნაწილი გმობდა მთავრობის პოლიტიკას და მოითხოვდა რეფორმების გატარებას. ამ პარტიის წევრებმა ადნან მენდერესმა და ფუად ქოფრულუმ მოითხოვეს უარი ეთქვათ ერთპარტიულ სისტემაზე. 1945 წლის 21 სექტემბერს ადნან მენდერესი და ფუად

ქოფრულუ გარიხცეს პარტიიდან. მალე პარტიიდან გარიცხეს აგრეთვე რ.ქორალთანი. პარტიიდან ცნობილი ოპოზიციონერი ლიდერების გარიცხვის შემდეგ ფრაქციის გამოჩენილმა ლიდერმა ჯელალ ბაიარმა უარი თქვა დეპუტატის მანდატზე და დაიწყო მზადება ახალი პოლიტიკური პარტიის შესაქმნელად. ასეთ ვითარებაში მმართველი პარტია იძულებული გახდა წასულიყო დათმობაზე და ნება დაერთო დაარსებულიყო სხვა ბურჟუაზიული პარტიები. 1945 წლის 1 ნოემბერს მეჯლისში გამოსვლისას პრეზიდენტმა ისმეთ ინონუმ განაცხადა: „ჩვენი ერთადერთი ნაკლია ოპოზიციური პარტიების არარსებობა“. სახალხო-რესპუბლიკური პარტიის ხელმძღვანელები ვარაუდობდნენ, რომ თურქეთში მრავალპარტიული სისტემა უნდა მოწყობილიყო აშშ-ს მსგავსად, მაგრამ ხელისუფლებისათვის ბრძოლა უნდა გამართულიყო ორ მთავარ პარტიას შორის. დაარსდა თურქეთის დემოკრატიული პარტია. მისი დამაარსებელი იყო ჯელალ ბაიარი. დემოკრატიული პარტია გამოხატავდა მსხვილი ბურჟუაზიისა და მიწათმფლობელების ინტერესებს. მალე ამ პარტიამ დაიკავა მნიშვნელოვანი ადგილი თურქეთის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. დემოკრატიული პარტიის წევრები აცხადებდნენ, რომ იყვნენ ქემალ ათათურქის იდეებისა და პრინციპების მიმდევრები. დემოკრატიული პარტიის პროგრამა იზიარებდა ეტატიზმის პრინციპებს, მაგრამ საჭიროდ მიიცნევდა კერძო კაპიტალისათვის თავისუფალი მოქმედებსი გაფართოებას და აგრეთვე ხელის შეწყობას ქვეყანაში უცხოური კაპიტალის მოზიდვისათვის, ინიციატივის სრულ თავისუფლებას.[28] დემოკრატიული პარტიის დაარსების შემდეგ, სწრაფად დაიწყო წვრილბურჟუაზიული პარტიების შექმნა. 1946 წელს დაარსდა ლიბერალურ-დემოკრატიული პარტია. ფერმერებისა და გლეხების, მუსათა და გლეხთა, სამშობლოს რელიგიური პარტია, ისლამის დაცვის პარტია, თავისუფალ დემოკრატიული პარტია. დაარსდა მემარცხენე პარტიები: 1946 წელს სოციალისტური სამართლიანობის პარტია, თურქეთის სოციალ-დემოკრატიული პარტია, მუსათა პარტია, თურქეთის

[28] Singer Morris, Ataturks Economic Legacy. MES, 1983, Vol. 19, No 3, გვ. 301-311

სოციალისტური პარტია, თურქეთის მუშურ-გლეხური პარტია, თურქეთის სოციალისტური მუშურ-გლეხური პარტია. [29]

1946 წლის ივლისში პარლამენტში ცატარდა ვადაზე ადრინდელი არჩევნები. ამ არჩევნების განმასხვავებელი თავისებურება იმაში მდგომარეობდა, რომ პირველად არჩევნებში მონაწილეობა მიიღეს ოპოზიციურმა პარტიებმა. არჩევნების შედეგად სახალხო-რესპუბლიკურმა პარტიამ მიიღო აბსოლიტური უმრავლესობა. მარტალია, არჩევნებში გაიმარჯვა სახალხო-რესპუბლიკურმა პარტიამ, მაგრამ ქვეყანაში შეიქმნა სერიოზული ოპოზიცია მმართველი პარტიის წინააღმდეგ. მეჯლისმა პრეზიდენტად კვლავ აირჩია ისმეთ ინონუ. ახალმა მთავრობამ კურსი აიღო ქვეყანაში სამხედრო-პოლიტიკური რეჯიმის განმტკიცებისა და დემოკრატიული მოძრაობის ჩახშობისაკენ. 1947 წლის თებერვალში მეჯლისმა მიირო კანონი პროფკავსირების შესახებ, რომლითაც პროფკავშირებს ეკრძალებოდათ პოლიტიკური საქმიანობა და, ფაქტობრივად, პროფკავშირებზე დაწესდა სახელმწიფო კონტროლი. ახალგაზრდათა შორის პროგრესული იდეებისა და განწყობილებების ზრდა, როგორც ამას რეაქციული ზალები ფიქრობდნენ, გამოწვეული იყო იმით, რომ ახალგაზრდობას არ ჰქონდა შიში „ალაჰის წინაშე“. ამასთან დაკავშირებით 1948 წელს მთავრობამ აღადგინა სკოლებში შარიათის სწავლება, როგორც ფაკულტეტური საგნისა. ეს იყო ლაიციზმის პრინციპებიდან უკან დახევის პირველი ნაბიჯი.

1948 წლის ზაფხულში მეჯლისის დეპუტატების ერთი ნაწილი მარშალ ჩაკმაკის მეთაურობით, გამოეყო დემოკრატიულ პარტიას და ივლისში დაარსა ეგრეთ წოდებული „ნაციონალური პარტია“, რომელიც მჭიდროდ იყო დაკავშირებული კლერიკალურ ჯგუფებთან.

---

[29] ი. დათუნაიშვილი, ქემალიზმის ეთათისტური პრინციპები და თურქეთის ეკონომიკური განვითარების საკითხები, კრებული. ,,მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები“, თბილისი, 1976 გვ. 94-96

მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ თურქეთის მმართველმა წრეებმა დაიწყეს რელიგიის პრინციპების მიმართ უფრო ზომიერი პოლიტიკის გატარება, ლაიციზმის პრინციპების შერბილება. ამით მათ სურდათ ხალხის მასებზე შეესუსტებინათ კომუნისტური იდეებსი გავლენა. ისლამისტების გავლენის აღდგენას საგარეო ფაქტორმაც შეუწყო ხელი. მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ საბჭოთა კავშირის საერთაშორისო გავლენა მნიშვნელოვნად გაიზარდა. აღმოსავლეთ ევროპის ქვეყნებში სახელმწიფოს სათავეები კომუნისტების ხელში გადავიდა და დაიწყო ამ ქვეყნებში სოციალისტური წყობილების დამყარება. კომუნისტების გავლენა გაძლიერდა დასავლეთი ევროპის ქვეყნებშიც. ასეთ ვითარებაში თურქეთის მმართვლემა წრეებმა გადაწყვიტეს კომუნისტური საფრთხისათვის დაეპირისპირებინათ ისლამი.

1946 წელს მეჯლისში დაისვა საკითხი რელიგიური განათლების გაფართოების შესახებ. ერთმა დეპუტატმა თავის გამოსვლაში განაცხადა, რომ „ასეთი რონისძიება წინ აღუდგება კომუნისტურ საფრთხეს“ - ო. დისკუსიის შედეგად მეჯლისმა მიიღო კანონი, რომლითაც ბოლო მოეღო „უკიდურესი ლაიციზმის“ პოლიტიკას და ხელი შეუწყო რელიგიური განათლების გაფართოებას.

სეკულარიზაციის პოლიტიკისშესუსტებამ თანდათნობით გააძლიერა ისლამისტების პოზიციები, რამაც საბოლოო ჯამში შექმნა ხელსაყრელი პირობები ისლამისტური ორგანიზაციებისა და ისლამური პარტიების შესაქმნელად. ერთი სიტყვით, მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ თურქეთში თანდათნობით იწყება რეისლამიზაცია.

1947 წლიდან სკოლებში შემოიღეს რელიგიის გაკვეთილები, ხოლო ანკარის უნივერსიტეტში გახსნეს ღვთისმეტყველების ფაკულტეტი. 1948 წლიდან ნება დართეს მსურველებს წასულიყვნენ მექაში ჰაჯის შესასრულებლად. დემოკრატიული პარტიის მმართველობის პერიოდში რელიგია სასწავლო პროგრამებში შეიტანეს. სხვადასხვა ქალაქებში გაიხსნა იმამ ჰათიბის რელიგიური სკოლები, მიიღეს გადაწყვეტილება უმაღლესი ისლამური ინსტიტუტების გახსნის შესახებ. დემოკრატიული პარტიის მმართველობის დროს ოთხჯერ მეტი მეჩეთი აშენდა, ვიდრე სკოლა.

1950 წლის 14 მაისს მეჯლისში ჩატარდა მორიგი არჩევნები. არჩევნების წინ გამწვავდა ბრძოლა ორ ძირითად სახალხო-რესპუბლიკურსა და დემოკრატიულ პარტიებს შორის. მაისის არჩევნებში გაიმარჯვა დემორკატიულმა პარტიამ. ახალმა მეჯლისმა თურქეთის პრეზიდენტად აირჩია ჯელალ ბაიარი, პრემიერ მინისტრი გახდა ადნან მენდერესი, ხოლო საგარეო საქმეთა მინისტრი - ფუად ქოფრულუ. ფაქტობრივად კი, დემოკრატიული მთავრობის საშინაო პოლიტიკის ძირითადი მიმართულება გახდა ანტიკომუნიზმი, ნაციონალიზმის გაგრძელება და რელიგიური ფანატიზმის აღორძინება. დემოკრატიული პარტია თავისი ხელისუფლების განმტკიცების მიზნით ფართოდ იყენებდა რელიგიას.

1950 წლის ივნისში სტამბოლში დაარსდა მშვიდობის მომხრეთა საზოგადოება, რომელშიაც შევიდნენ თურქეთის ინტელიგენციის წარმომადგენლები. ისინი აქტიურად იბრძოდნენ პოლიტიკური რეჟიმის დემოკრატიზაციისა და მშვიდობის განმტკიცებისთვის. მოითხოვდნენ დემოკრატიული რეფორმების ჩატარებას და ეროვნული სუვერენიტეტის დაცვას. მენდერესის მთავრობამ გააგრძელა რეპრესიები მშვიდობის მომხრეების წინააღმდეგ. თურქეთის ხელისუფლება ხელს უწყობდა რეაქციულ ძალებს და ქვეყანაში ნერგავდა ისლამს.

1950 წლის ივნისში მეჯლისმა მიიღო კანონი არაბულ ენაზე ყურანის კითხვის შესახებ. შემდეგ მთვრობის ნებართვით დაიწყეს რადიოში ყურანის კითხვა. რელიგიის სწავლება სავალდებულო გახდა დაწყებით და საშუალო სკოლებში. აღდგენილ იქნა იმამებისა და მოლების მოსამზადებელი სკოლები. ანკარის უნივერსიტეტთან გაიხსნა ღვთისმეტყველების ფაკულტეტი.

1958 წელს სტამბოლში გაიხსნა 2 წლიანი ისლამის უმაღლესი სკოლა. სკოლადამთავრებულებს შეეძლოთ სკოლებში იმამების მომზადება . 1959 წელს თურქეთში უკვე იყო 19 რელიგიური სკოლა, 4233 მოსწავლით. მთელ ქვეყანაში დაიწყო ახალი მეჩეთების მშენებლობა და ძველების შეკეთება.

1954 წლის ამისში ჩატარდა არჩევნები მეჯლისში. არჩევნების შედეგად დემოკრატიულმა პარტიამ მიიღო აბსოლუტური უმრავლესობა. თურქეთის

პრეზიდენტად კვლავ აირჩიეს ჯელალ ბაიარი, ხოლო პრემიერ მინისტრად დაინიშნა ადნან მენდერესი. მთავრობა განაგრძობდა დემოკრატიული ძალების წინააღმდეგ ბრძოლას. ამავე დროს მთავროაბ განაგრძობდა რეპრესიებს ოპოზიციონერების წინააღმდეგ. ქვეყანაში იზრდებოდა უკმაყოფილება დემოკრატიული პარტიის მიმართ. დემოკრატიულ პარტიას გამოეყო ჯგუფი და 1952 წელს დააარსა თურქეთის გლეხური პარტია, რომლის თავჯდომარე გახდა რ.არიქი. 1955 წლის ნოემბერში ყოფილმა სახალხო რესპუბლიკურმა პარტიის წევრებმა დააარსეს თავისუფლების პარტია, რომლის გენერალური მდივანი გახდა ფ.კარაოსმანოღლუ. [30]

1957 წლის 27 ოქტომბერს მეჯლისში ჩატარდა რიგგარეშე არჩევნები. დემოკრატიულმა პარტიამ მიიღო 419 მანდატი, სახალხო-რესპუბლიკურმა პარტიამ-173, რესპუბლიკურმა სახალხო პარტიამ-4, თავისუფლების პარტიამ-4, დამოუკიდებელმა კანდიდატებმა-2. არჩვენების შედეგად დემოკრატიულმა პარტიამ მიიღო 376 ათასი ხმით ნაკლები ვიდრე ოპოზიციურმა პარტიებმა. მხოლოდ მაჟორიტარულმა საარჩევნო სისტემამ უზრუნველყო ადგილების უმრავლესობა მეჯლისში.

60-იანი წლებიდან თურქეთის პოლიტიკურ ცხოვრებაში თნდათან იზრდება რელიგიის როლი და მაღლდება რელიგიის მსახურთა განათლების დონე. ასე, მაგალითად, 1962 წელს თურქეთში პოლიტიკურ ცხოვრებაში თანდათნ იზრდება რელიგიის როლი და მაღლდება რელიგიის მსახურთა განათლების დონე. ასე, მაგალითად, 1962 წელს თურქეთში მცხოვრები 60 ათასი რელიგიის მსახურთაგანთ განათლება არ ჰქონდა 55 ათასს, დაწყებითი განათლება 3106-ს, საშუალო განათლება-1298-ს, რელიგიური-417-ს, საუნივერსიტეტო-370-ს. მთავრობის მიერ კომპრომისზე წასვლის შედეგად პარალელურად იქმნებოდა რელიგიური საძმოები, ორდენები, სექტები და სხვა. მნიშვნელოვნად გაფართოვდა რელიგიურ-კულტურული საზოგადოებების საქმიანობა.

[30] მ.სვანიძე, თურქეთის ისტორია (1299-2000). თბილისი, 2007 გვ. 155-157

ქვეყანაში შეიქმნა ხელსაყრელი პირობები ისლამის ფაქტორის გაძლიერებისათვის. ამასთან ერთად ამ მოვლენებზე გარკვეული ზეგავლენა მოახდინა საგარეო ვითარებამაც. თურქეთის მმართველი წრეები მიისწრაფვოდნენ დაემყარებინათ მეგობრული ურთიერთობა ნავთობით მდიდარ მსულიმურ სახელმწიფოებთან. 1967 წელს, როდესაც ისრაელმა ომი დაიწყო ეგვიპტის, სირიისა და იორდანიის წინააღმდეგ, თურქეთის მთავრობამ პირველად უარი თქვა მხარი დაეჭირა ისრაელისათვის და ნეიტრალიტეტი გამოცახადა. ამას გარდა, იგი შეუერთდა იმ სახელმწიფოთა რიცხვს, რომლებიც მოითხოვდნენ ისრაელის ჯარების გაყვანას ოკუპირებული ტერიტორიებიდან.

1969 წელს თურქეთმა მონაწილეობა მიიღო ქ.რაბათში (მაროკო) გამართულ მუსლიმური ქვეყნების კონფერენციაში. შემდგომ წლებში თურქეთი მონაწილეობდა ყოველი ისლამური ორგანიზაციის საქმიანობაში. ყოველივე ამან ხელი შეუწყოთურქეთში პროისლამური პარტიების დაარსებას. 1970 წლის 26 იანვარს, პირველად თურქეთის ისტორიაში, ლეგალურად დაარსდა პროისლამისტური ეროვნული წესრიგის პარტია. მისი დამაარსებელი იყო ნეჯმეთინ ერბაქანი. უნდა აღინიშნოს, რომ რესპუბლიკის დაარსების დროიდან ისლამისტები ყოველთვის იმყოფებოდნენ პოლიტიკური ცხოვრების ეპიცენტრში. ისლამისტური დაჯგუფებები არსებობდა სახალხო-რესპუბლიკურ პარტიაში, დემოკრატიულ პარტიასა და სამართლიანობის პარტიაში, ეროვნული წესრიგის პარტიის ჩამოყალიბება კი ისლამისტთა არსებობის რეალობის ოფიციალური აღიარება იყო. ეროვნული წესრიგის პარტიის პროგრამაში ნათქვამი იყო, რომ მისი მიზანია „მაღალგანათლებული ცივილიზაციის შექმნა, რომელიც მთელი მსოფლიოსათვის მაგალითი იქნებოდა, როგორც ეს თურქი ერის დიდებულ წარსულში იყო“. ამ მიზნის მიღწევისათვის პარტია აპირებდა უმაღლესი მორალის აღიარებასა და სამართლიანობისაკენ სწრაფვას. პარტიის პროგრამაში არაფერი იყო ნათქვამი, რომ პარტია სეკულარიზმს უარყოფდა. თუმცა პროგრამის ერთი თავი სეკულარიზმის კრიტიკას შეიცავდა. პროგრამაში არაფერი იყო ნათქვამი თურქეთის დასავლეთ

ევროპასთნ დამოკიდებულებაზე და „საერთო ბაზარში“ შესვლის შესახებ. ერბაქანის განცხადებით, ამ ორგანიზაციაში შესვლით დასავლეთი თურქეთის კოლონიზაციას მაოხდენდა. ერბაქანი მოუწოდებდა მუსლიმურ ქვეყნებს შეექმნათ „ისლამური ქვეყნების საერთო ბაზარი“.

ეროვნული წესრიგის პარტია გამოხატავდა წვრილი ბურჟუაზიის, ვაჭრების საშუალო ფენების ინტერესებს. ეროვნული წესრიგის პარტიამ დაიწყო ლაიციზმის პრინციპების წინააღმდეგ კამპანია, რაც გახდა ერთ-ერთი მთვარი მიზეზი ამ პარტიის დახურვისა. 1971 წელს სამხედროების მიერ გამოცემული მემორანდუმის შემდეგ, ერბაქანი დააპატიმრეს, ხოლო „ეროვნული წესრიგის პარტია“აკრძალეს. მიუხედავად ამისა, ისლამისტებს ფახმალი არ დაუყრიათ. 1972 წლის ოქტომბერში მათ დაარსეს „ეროვნული ხსნის პარტია“, რომელიც „ეროვნული წესრიგის პარტიის“ მემკვიდრე გახდა.

ერბაქანის მეთაურობით შექმნილმა ახალმა პარტიამ 1973 წლის არჩევნებში ხმების 11,8 პროცენტი მიიღო. იგი შევიდა კოალიციურ მთავრობაში სახალხო-რესპუბლიკურ მთავრობასთან, რომელსაც მეთაურობდა ბულენთ ეჯევითი.

1977 წლის არჩევნებში ეროვნულმა ხსნის პარტიამ ხმების 8,6 პროცენტი მოიპოვა. მიუხედავად ამისა, შევიდა სულეიმან დემირელის მიერ შედგენილ მეორე „ეროვნული ფრონტის“ კოალიციურ მთავრობაში.

1980 წლის 12 სექტემბრის სამხედრო გადატრიალების შემდეგ ქვეყანაში არსებული პოლიტიკური პარტიები და ამთ შორის ეროვნულიხსნის პარტიის საქმიანობა აიკრძალა. ერბაქანი დააპატიმრეს და პასუხისმგებლობაში მისცეს. ერბაქანს მიუსაჯეს 8 თვის პატიმრობა.

1987 წელს,თურგუთ ოზალის ინიციატივით, ჩატარდა რეფერენდუმი პოლიტიკური აკრძალვების გაუქმებასთან დაკავშირებიტ. ეს აკრძალვა შემოღებულ იქნა 1980 წელს სამხედრო გადატრიალების შემდეგ. რეფერენდუმზე ხალხმა მხარი დაუჭირა აკრძალვის გაუქმებას. რეფერენდუმის შემდეგ ქვეყანაში პოლიტიკური საქმაინობა გამოცოცხლდა. პოლიტიკურ სარბიელზე კვლავ გამოვიდნენ ისეთი პოლიტიკური

მოღვაწეები, როგორიც არიან სულეიმან დემირელი, ბულენთ ეჯევითი, ნეჯმეთინ ერბქანაი და სხვ.

1987 წელს ერბაქანი კვლავ დაუბრუნდა პოლიტიკურ მოღვაწეობას და იგი აირჩიეს 1983 წელს დაარსებული „კეთილდღეობის პარტიის“ გენერალურ თავმჯდომარედ. აქედან დაწყებული ერბქანი გახდა ლეგალური ისლამური მოძრაობის ერთპიროვნული ლიდერი. 1987 წელს პარლამენტში არჩევნების დროს „კეთილდღეობის პარტიამ“ ხმების 7,2 პროცენტი მიიღო, ხოლო 1989 წლის ადგილობრივ არჩევნებში - 9,8 პროცენტი. ამრიგად, პარტიის ამომრჩეველთა რიცხვი თანდათნობით გაიზარდა, რაც ისლამისტების გავლენის ზრდის მაჩვენებელი იყო.

აღსანიშნავია ის, რომ 1980 წლის სახელმწიფოს გადატრიალების შემდეგ გაფართოვდა კონტაქტები ისლამურ სამყაროსთან. 1981 წელს ანკარასა და სტამბოლში გაიხსნა ისლამის ისტორიის, კულტურისა და ხელოვნების ცენტრი: სტატისტიკური, ეკონომიკური და სოციალური გამოკვლევების ცენტრი, ისლამის განვითარების ბანკი და სხვ. ამ ქალაქში ჩატარებულ კონფერენციებს ესწრებდონენ ლაიცისტური რესპუბლიკის როგორც პრეზიდენტი, ასევე პრემიერ-მინისტრი. ამ კონფერენციაზე მიღებული გადაწყვეტილებებით თურქეთმა აიღო ვალდებულება აღმოუჩინოს დახმარება აზიისა და აფრიკის ისლამურ ცენტრებსა და ინსტიტუტებს. ცხადია თურქეთში ისლამური კვლევის ცენტრების გახსნამ ხელი შეუწყო ქვეყანაში ისლამის გავლენის ზრდას.[31]

პრემიერ-მინისტრმა თურგუთ ოზალმა შეძლო შეიარაღებულ ძალებთან ურთიერთობაში გარკვეული გავლენა მოეპოვებინა და ცდილობდა განეხორციელებინასამხედრო სამოქალაქო კონტროლი. ასე, მაგალითად, 1987 წელს მან შეაჩერა გენერალური შტაბის უფროსად ნეჯეთ ოზთოღანის დანიშვნა და მის ნაცვლად ეს თანამდებობა დაიკავა მისთვის უფრო მისაღებმა პირმა ნეჯათ თორუმმა.

[31] Singer Morris, Ataturks Economic Legacy. MES, 1983, Vol. 19, No 3, გვ. 320-322

შემდგომში კი, უკვე თავისი პრეზიდენტობის დროს, იგივე პიროვნება აიძულა გადამდგარიყო თანამდებობიდან.

1989 წლის 9 ნოემბერს თურგუთ ოზალი ეროვნულმა კრებამ პრეზიდენტად აირჩია. ეს იყო მეორე შემთხვევა, როდესაც პრეზიდენტად სამოქალაქო პირს ირჩევდნენ. ექვსი წინა პრეზიდენტი სამხედრო პირი იყო. თურგუთ ოზალის შემდეგ, მომდევნო ორივე პრეზიდენტი სამოქალაქო პირია. ამრიგად, თურგუთ ოზალმა სათავე დაუდო პრეზიდენტად სამოქალაქო პირების არჩევას. მართალია, უკანასკნელი სამი პრეზიდენტი სამოქალაქო ხელისუფლებიდან არიან, მაგრამ სამხედროების გავლენა ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაზე ჯერ კიდევ საგრძნობია.

თურგუთ ოზალმა დაიწყო ლიბერალური პოლიტიკის გატარება. 1991 წლის 20 ოქტომბერს მეჯლისში ჩატარდა არჩევნები. არჩევნების შედეგად გაიმარჯვა ჭეშმარიტების გზის პარტიამ. კოალიციური მთავრობა შეადგინა ჭეშმარიტების გზის პარტიის ლიდერმა სულეიმან დემირელმა. თურგუთ ოზალი იყო თურქეთის პირველი პრეზიდენტი, რომელმაც ჰაჯი შეასრულა.

90-იანი წლების დასაწყისიდან იზრდება ისლამისტური ელექტორატის ექსტრემისტული ორგანიზაციების როცხვი. 1991 წელს გაუქმდა სისხლის სამართლის კოდექსის 163 მუხლი, რომელიც კრძალავდა ისლამსი გამოყენებას პოლიტიკური და პირადი ინტერესებისთვის. დღითი დღე მატულობდა ისლამისტური ორგანიზაციების პარტიების ელექტორადი.

1996 წელს პრემიერ-მინისტრი გახდა ნეჯმეთინ ერბაქანი. იგი „კეტილდღეობის პარტიის“ სახელით მოუწოდებდა: „ჭეშმარიტ დემოკრატიაზე“ გადასვლას, „დემოკრატიული საგარეო პოლიტიკის გატარებას“, ისლამურ სახელმწიფოებთან დაახლოებას, რწმენის თავისუფლების აღიარებას, ჩადრის ტარების თავისუფლებას, დღეში ხუთჯერ ლოცვას, რელიგიური სკოლების თავისუფალ საქმიანობას, ლოცვაში არაბული ენის გამოყენებას და სხვ.

კეთილდღეობის პარტიამ მიაღწია საერო და ისლამური ფაკულტეტების კურსდამთავრებულთა დიპლომების გათანასწორებას და ასეთ პირებს უფლება

მიეცათ ემუსავათ და ემსახურათ სახელმწიფო დაწესებულებებში. კეთილდღეობის პარტიის აქტივისტებმა სამხედრო ლიდერები დაადანაშაულეს ყაზარმებში ჯარისკაცებისათვის ლოცვის შესაძლებლობის წართმევაში.

1996 წლის ნოემბერში ანკარაში ჩატარდა ისლამური ქვეყნების „თანამშრომლობისა და განვითარების“ კონფერენცია. ერბაქანის ინიციატივით მიიღეს დადგენილება დასავლური „შვიდეულის“ მსგავსი ისლამური „რვათა კავშირის“ შექმნის შესახებ. კონფერენციას ესწრებოდნენ თურქეთის, ეგვიპტის, ირანის, პაკისტანის, მალაზიის, ბანგლადეშის, ინდონეზიისა და ნიგერიის წარმომადგენლები. მისი შტაბბინა სტამბოლში უნდა ყოფილიყო. ახალი ორგანიზაციის წევრების პირველი შეხვედრა მოეწყო ანკარაში 1997 წლის 4 იანვარს. პრემიერმა ერბაქანმა განაცხადა, რომ „ამ შეხვედრის მიზანი იყო არა მარტო ისლამური, არამედ ყველა განვითარებული ქვეყნის გაერთიანება ერთ ჯგუფად“. ერბაქანმა წამოაყენა „ისლამური გაეროს“, „ისლამური ნატოს მსგავსი გაერთიანების შექმნის იდეა“. შემდეგი შეხვედრა დაინიშნა 1998 წლის ნოემბერ-დეკემბერში, მაგრამ ეს ვერ მოხერხდა თურქეთში შექმნილი შიდა პოლიტიკური ვითარების გამო.

60-იანი წლებიდან თურქეთში იქმნება მემარჯვენე რადიკალურ ნაციონალისტური დაჯგუფებები. ამ საქმეში დიდი წვლილი მიუძღვის პოლკოვნიკ ალფპ-არსლან თურქეშს, რომელმაც 1960 წლის სამხედრო გადატრიალებაში აქტიური მონაწილეობა მიიღო, მაგრამ მალე იგი გარიცხულ იქნა ეროვნული ერთიანობის კომიტეტიდან. 1965 წელს არფასლან თურქეში შევიდა გლეხთა ეროვნულ პარტიაში და იმავე წელს იგი აირჩიეს ამ პარტიის თავჯდომარედ. მან შეძლო პარტიაში რიგი ცვლილებების შეტანა და პარტიამ მიიღო უკიდურესად ნაციონალისტური და ნახევრად გასამხედროებული იერი. 1968 წელს ამ პარტიის ბაზაზე ჩამოყალიბდა ყველაზე მემარჯვენე ჯგუფები, რომლებსაც ულქუჯუები ეწოდათ. 1969 წლიდან პარტიას ეწოდა ნაციონალისტური მოძრაობის პარტია, ხოლო მის ახალგაზრდულ ფრთას - „რუხი მგლები“. არფასლან თურქეშმა პარტიის მიზნები ჩამოაყალიბა თვის წიგნში „ცხრა სხივი“. მასში იგი ავითარებდა ახალი სახელმწიფოს შექმნის იდეას, რომელიც განსხვავებული იქნებოდა

როგორც კაპიტალიზმისაგან, ასევე სოციალიზმისაგან. მისი საბოლოო მიზანი იყო, ისლამური დროშით მსოფლიოში გაბატონება და დიდი თურქული სახელმწიფოს შექმნა. ნაციონალური მოძრაობის პარტია ცხრა პრინციპს ეფუძნება, აქედან ძირითადი პრინციპი ნაციონალიზმი და ისლამიზმია. პარტია დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს თურქულენოვან ხალხებთან ურთიერთობას. ნაციონალისტებს სურთ განახორციელონ პანთურანიზმი, რომელიც გულისხმობს თურქული წარმომავლობის ხალხების გაერთიანებას ერთი სახელმწიფოს ფარგლებში. პარტიასთან შეიქმნა ნახევრად გასამხედროებული ორგანიზაციები და მათი ახალგაზრდა წევრები იწვრთნებიან სპეციალურ ბანაკებში. ნაციონალური მოძრაობის პარტია თურქეთის ყველაზე მობილიზებული და ორგანიზებული პარტიაა. უსიტყვოდ სრულდება უფროსის ბრძანებები და მითითებები.

თურქეთში ისლამური სახელმწიფოს შექმნისა და აქ შარიათის წესების დამკვიდრების მიზნით ქვეყანაში მოქმედებდნენ ისლამისტური ორგანიზაციები. მათ შორის აღსანიშნავია უკიდურესი ექსტრემისტული ისლამისტური ორგანიზაციები, როგორიცაა „დიდი აღმოსავლეთის ისლამური ფრონტი“, „ისლამური მოძრაობის ორგანიზაცია“, „ჰეზბულაჰი“ და სხვები. მათი მიზანია თურქეთში ლაიციზმისა და დემოკრატიის მოსპობა და ხალიფატის აღდგენა.[32]

თურქეთში აგრეთვე აქტიურად მოქმედებენ ისლამური ორდენები თარიქათები, სულეიმანები, აჯზიმენდიები, ნაქშბენდიები და სხვები. ისინი თავისი მიზნების მისაღწევად აქტიურად იყენებნ ისლამის პროპაგანდას, საგანმანათლებლო მოღვაწეობას და პოლიტიკურ პირებთან თანამშრომლობას, რომელთა შორის ყველაზე დიდი ავტორიტეტითა და გავლენით სარგებლობს ხოჯა ეფენდი, ფეთჰულაჰ გიულენი. ხოჯა ეფენდი საგანმანათლებლო და დიალოგით ცნობილი სასულიერო და მოაზროვნე ადამიანია. ფეთჰულაჰ გიულენმა მოღვაწეობა დაიწყო 1966 წლიდან. მალე მან ხალხის მასებში დიდი გავლენა მოიპოვა. იგი სულიერ მამად და მოძღვრად

[32] ე. მაკარაძე, თურქეთის ისტორია 1918-2018 წლები. თბილისი, 2019. გვ 118-119

აღიარეს. 1994 წელს დაარსდა „ჟურნალისტებისა და მწერლების ფონდი“, რომლის საპატიო თავჯდომარედ ფ.გიულენი აირჩიეს. ამ ფონდმა დიდი წვლილი შეიტანა სხვადასხვა რელიგიების წარმომადგენლებთან ურთიერთდაახლოებისა და მშვიდობიანი ურთიერთობის გამყარებაში. 1997 წელს გაიამრთა საერთაშორისო კონფერენცია სახელწოდებით „ცივილიზაციათა შორის დიალოგი“, რომელშიც მონაწილეობა მიიღეს ცნობილმა მეცნიერებმა, რელიგიისა და კულტურის წარმომადგენლებმა.

ფონდის მიერ გამართულ ღონისძიებებში მონაწილეობდნენ თურქეთის პრეზიდენტი სულეიმან დემირელი, ვიცე-პრეზიდენტი ბულენთ ეჯევითი, თონსუჰ ჩილერი, მესუთ ილმაზი და სხვა სახელმწიფო მოღვაწეები. ფეთჰულაჰ გიულენი თავის ნაწარმოებსა და ქადაგებაში საუბრობს ურთიერთგაგების, განსხვავებული აზრისადმი პატივისცემსია და დიალოგის აუცილებლობაზე სხვადასხვა აღმსარებლებს შორის. [33]

1993 წელს ფეთჰულაჰ გიულენი ამერიკაში გაემგზავრა სამკურნალოდ და ამჟამად იქ ცხოვრობს. 2001 წლის 11 სექტემბერს ნიუ იორკში მოვლენების შემდეგ მან დაგმო ტერორიზმი და გამოვიდა რელიგიათა შორის დიალოგის გამართვის მოთხოვნით. ამ მიზნით იგი შეხვდა რომსი პაპს იოანე II-ს, კონსტანტინოპოლის პატრიარქს ბართლომეს, მსოფლიო ხახამს ბახშის, მსოფლიო ეკლესიების კავშირის წევრებსა და სხვა რელიგიურ ლიდერებს. ფეთჰულაჰ გიულენი ილაშქრებს ტერორიზმის წინააღმდეგ. მან თავის ერთ-ერთ გამოსვლაში განაცხადა: „ტერორისტი მუსლიმი ვერ იქნება... არავინ ტერორისტს თავისუფლებისათვის მებრძოლი არ უნდა უწოდოს“. ფეთჰულაჰ გიულენი თავისუფლებისა და დემოკრატიის მომხრეა, გმობს ძალაუფლებასა და დიქტატურას. „მხოლოდ ძალადობაზე დამყარებით ამბობს იგი, ვერცერთი სისტემა დიდხანს ვერ იარსებებს, ძალა რომელიც სამართლიანობასა და

[33] ე. მაკარაძე ,თანამედროვე თურქეთის აქტუალური საკითხები XX საუკუნის 90-იანი წლები. ბათუმი, 2000 გვ. 87-86

მართლმსაჯულებას არ ემყარებოდა, ადრე თუ გვიან დესპოტიზმისაკენ გადაუხვევს და ეს კი მის დასასრულს მოამზადებს“.

ფეთჰულაჰ გიულენი ახალგაზრდობის აღზრდას და მის განათლებას უაღრესად დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს. მისი აზრით: „სახელმწიფოს უნდა ჰყვადეს ნიჭიერი, ჭკვიანი და გონიერი ოქროს თაობა. გიულენის მთავარი მიზანია მშვიდობიანი თანაცხოვრება, განსხვავებული აზრის პატივისცემა და ტოლერანტობის პრინციპებების აღიარება. ფეთჰულაჰ გიულენმა და მისმა მიმდევრებმა თურქეთსა და მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყნებში დააარსეს 500-მდე სასწავლო დაწესებულება, მათ შორის 4 უნივერსიტეტი, აბიტურიენტთა მოსამზადებელი კურსები (100), უცხო ენების შემსწავლელი 8 ცენტრი. სულ აღნიშნულ სასწავლებლებში განათლებას ეუფლება 500 000 ახალგაზრდა აშშ-დან, გერმანიიდან, ბელგიიდან, რუმინეთიდან, სამხრეთ აფრიკიდან, კამბოჯიდან, მონღოლეთიდან, რუსეთიდან,თურქმენეთიდან, უკრაინიდან, აზერბაიჯანიდან, საქართველოდან და სხვ.

კეთილდღეობის პარტიის საშიანო და საგარეო პოლიტიკა და მის მიერ გატარებულმა ღონისძიებებმა ქვეყანაში ისლამური რეჟიმის დამყარების საფრთხე შექმნა. 1997 წლის თებერვალში სამხედროებმა გადაწყვიტეს ბრძოლა დაეწყოთ ეროვნული უშიშროების საბჭოში კეთილდღეობის პარტიის წინააღმდეგ. 1997 წლის 28 თებერვალს ჩატარდა თურქეთის ეროვნული საბჭოს სხდომა, რომელმაც შეიმუშვა რიგი ღონისძიებანი ისლამური იდეოლოგიისა და მისი საქმაინობის შეზღუდვის მიზნით.

1998 წლის 16 იანვარს თურქეთის საკონსტიტუციო სასამართლომ, რვა თვის სასამართლო პროცესის შედეგად, აკრძალა კეთილდღეობის პარტია. პარტიის ქონება ხაზინას გადაეცა. პარტიის გენერალურ თავჯდომარეს ნეჯეთ ერბაქანს და კიდევ ხუთ ხელმძღვანელს ხუთი წლით აეკრძალათ პოლიტიკური მოღვაწეობა. აკრძალული კეთილდღეობის პარტიის წევრები გადავიდნენ „სათნოების (ღირსების) პარტიაში“. ამ ახალი პარტიის ლიდერად 1998 წლის 14 მაისს აირჩიეს რეჯაი ქუთანი. ამავე დროს ძლიერდება ბრძოლა ისლამური ფუნდამენტალიზმის წინააღმდეგ. თუ ადრე ფუნდამენტალისტების აღკვეთით, ახალი კანონით მას სამუდამო პატიმრება

ემუქრება, ამავე დროს მიირეს კანონი, რომლის მიხედვითაც სახელმწიფო დაწესებულებებსა და უნივერსიტეტებში აიკრძალა თურბანის (ქალებისათვის თავსაფარი) ტარება. კანონის დამრღვევებს მიესჯებოდათ პატიმრობა 6 თვიდან ერთ წლამდე. ოქტომბერში მთელ ქვეყანაში მიმდინარეობდა ისლამისტების გამოსვლები. ისინი მოითხოვდნენ სახელმწიფო დაწესებულებებსა და სასწავლებლებში თურბანის ტარების აკრძალვის გაუქმებას.

მართალია, არჩევნებში გამარჯვება მოიპოვეს დემოკრატიულმა ძალებმა, მაგრამ ახლად ჩამოყალიბებულმა ისლამისტურმა რისების (სათნოების) პარტიამ არჩევნებში მესამე ადგილი დაიკავა, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ იგი ხალხის მასებში გავლენით სარგებლობს.

თავი III

ისლამიზმი და ევროპეიზაცია თანამედროვე თურქეთში

3.1 მრავალპარტიული სისტემა და ისლამისადმი დამოკიდებულება თურქეთის კონსტიტუციებში 1961 წლის 15 ოქტომბერს ჩატარდა არჩევნები პარლამენტში. არჩევნების შედეგად სამართლიანობის პარტიამ მიიღო სენატში 70 მანდატი, ეროვნულ პალატაში - 158, სახალხო-რესპუბლიკურმა პარტიამ - შესაბამისად 36 და 174. არჩევნების შედეგად გაირკვა, რომ ვერც ერთმა პარტიამ ვერ შეძლო მოეპოვებინა ხმების უმრავლესობა თურქეთის დიდ ეროვნულ კრებაზე. ამიტომ შეიქმნა კოალიციური მთავრობა. კოალიციური მთავრობის შემადგენლობაში შევიდა სახალხო-რესპუბლიკური და სამართლიანობის პარტიის წევრები. ქვეყანაში დაიწყო პოლიტიკური კრიზისი, რომელიც კიდევ უფრო მწვავდებოდა. კოალიციურმა მთავრობამ 7 თვეს იარსება. შეიქმნა მეორე კოალიციური მთვარობა. მის შემადგენლობაში არ შევიდნენ სამართლიანობის პარტიის წარმომადგენლები. მთავრობაში წამყვანი ადგილი დაიკავეს სახალხო-რესპუბლიკური პარტიის წარმომადგენლებმა. მალე მეორე კოალიციური მთავრობა გადადგა. 1963 წლის დეკემბერში შეიქმნა მესამე კოალიციური მთავრობა. სახალხო-რესპუბლიკური პარტიის წევრების გარდა მთავრობის შემადგენლობაში შევიდნენ მხოლოდ „დამოუკიდებლები“. 1961 წლის არჩევნების შემდეგ, ფაქტობრივად, პირველად შეიქმნა მთავრობა, რომელშიც შევიდნენ მხოლოდ ერთი პარტიის წარმომადგენლები.

1965 წლის 13 თებერვალს ისმეთ ინონუს მესამე მთავრობა გადადგა. შეიქმნა მეოთხე კოალიციური მთავრობა. მასში შევიდნენ ოპოზიციური პარტიის წარმომადგენლები: სამართლიანობის პარტიის, მუშურ-გლეხურ-ნაციონალისტურის, თურქეთის და ნაციონალისტურის. [34]

---

[34] ე. მაკარაძე ,თანამედროვე თურქეთის აქტუალური საკითხები XX საუკუნის 90-იანი წლები. ბათუმი, 2000 გვ. 142-145

1961 წლის არჩევნების შემდეგ ეს იყო პირველი მთავრობა, რომელშიც არ იყო სახალხო-რესპუბლიკური პარტიის არცერთი წარმომადგენელი. 1965 წლის 10 ოქტომბერს არჩევნებში გაიმარჯვა სამართლიანობის პარტიამ. სერიოზული მარცხი განიცადა სახალხო-რესპუბლიკურმა პარტიამ. ეროვნულმა პარტიამ, ახალი თურქეთის პარტიამ, მუშურ-გლეხურმა ეროვნულმა პარტიამ, თურქეთის მუშათ პარტიამ. ახალი მთავრობის პრემიერ-მინისტრი გახდა სამართლიანობის პარტიის ლიდერი სულეიმან დემირელი. [35]

სამართლიანობის პარტიის მთავრობა განაგრძობდა დემოკრატიული მოძრაობის ჩახშობას. დაიწყო პროგრესული მოღვაწეების დაპატიმრება და აგრეთვე გატარდა ღონისძიებები დემოკრატიული მემარცხენე პრესის ჩახშობის მიზნით. ქვეყანაში პოლიტიკური კრიზისი სულ უფრო მეტად მწვავდებოდა ამიტომაც 1971 წელს შეიქმნა ახალი ზეპარტიული მთავრობა. ახალმა მთავრობამ დაიწყო ფართო მასშტაბიანი რეპრესიების განხორციელება დემოკრატიული ძალების წინააღმდეგ. 1971 წლის 21 ივლისს აიკრძალა თურქეთის მუშათა პარტიის საქმიანობა. ახალი ერიმის მთავრობის მიერ ყველაზე მნიშვნელოვანი ღონისძიება იყო 1971 წლის 20 სექტემბერს გატარებული საკონსტიტუციო ცვლილებები, რომელიც 1961 წლის კონსტიტუციის მუხლებს ზღუდავდა და აძლიერებდა სახელმწიფო ხელისუფლების პრეროგატივებს.

1972 წლის აპრილის დასაწყისში პრეზიდენტმა ჯევდეთ სუნაიმ წინადადება შესთავაზა პოლიტიკური პარტიების ხელმძღვანელებს დროებით თავი შეეკავებინათ პოლიტიკური საქმიანობისთვის, შეეცვალათ კონსტიტუცია და მთავრობის მეთაურისათვის მიეცათ უფლებამოსილება გამოეცა კანონის ძალის მქონე დეკრეტები. პოლიტიკურმა პარტიებმა კატეგორიულად უაყვეს ჯევდეთ სუანის ეს წინადადება.

1973 წლის 14 ოქტომბერს ჩატარდა არჩევნები მეჯლისში, სადაც მანდატურის უმრავლესობა მოიპოვეს სახალხო-რესპუბლიკურმა და სამართლიანობის პარტიებმა.

---

[35] ე. მაკარაძე თურქეთის საშინაო პოლიტიკა 1980-2011 წლებში. თბილისი, 2012 გვ. 155-156

1977 წლის 5 ივნისს ჩატარდა პარლამენტის ვადამდელი არჩევნები. არჩევნებში გამარჯვებას მიაღწია სახალხო-რესპუბლიკურმა პარტიამ. არჩევნების შედეგად, სახალხო-რესპუბლიკურმა პარტიამ შედარებითი უპირატესობა მოიპოვა, როგორც ეროვნულ პალატაში, ასევე სენატში. 1978 წლის 12 ნოემბერს სულეიმან დემირელმა შეადგინა ერთპარტიული მთავრობა. მთავრობის სათავეში სამართლიანობის პარტიის მოსვლა ნიშნავდა მემარჯვენე ძალების გამარჯვებას.

ეკონომიკურ კრიზისს თან დაერთო პოლიტიკური კრიზისიც.თურქეთის პოლიტიკურ ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი აქტი იყო თურქეთის ახალი პრეზიდენტის არჩევა. ფაქტობრივად, პარალიზებული იყო მეჯლისის საქმიანობა, რის შედეგადაც არაქმედითუნარიანი შეიქმნა, როგორც საკანონმდებლო, ასევე აღმასრულებელი ხელისუფლება. ახლო და შუა აღმოსავლეთში შექმნილმა პოლიტიკურმა კრიზისმა დააჩქარა თურქეთში სამხედრო გადატრიალება. 1980 წლის 12 სექტემბერს თურქეთში სამხედროებმა მოაწყეს სახელმწიფო გადატრიალება.

1980 წლის 12 სექტემბერის გადატრიალების შემდეგ ქვეყანაში დამყარდა სამხედრო დიქტატურა. მთელი ძალაუფლება გადავიდა ეროვნული უშიშროების საბჭოს ხელში, გენერალ ევრენის მეთაურობით. 1981 წლის 16 ოქტომბერს აიკრძალა პოლიტიკური პარტიები და მათი ქონება ნაციონალიზირებულ იქნა. თუ ბანანის რესპუბლიკებში სამხედრო მიზანი ხელისუფლების მოპოვებაა, თურქეთში მიზანი ქემალიზმის პრინციპების დაცვაა, ქვეყნის თავისუფლებისა და სტაბილურობის შენარჩუნებაა, ძალაუფლების ხელში აღება კი მხოლოდ ამის მიღწევის საშუალებაა. „მთელი პოსტქემალისტური პერიოდის მანძილზე ერთადერთი ძალა, რომელშიც ბოლომდე იცავდა ქემალიზმის პრინციპებს, იყო არმია. ის დღესაც წარმოადგენს ლაიციზმის მთავარ საყრდენს“.

ხალიფათის გაუქმების შემდეგ, პოლიტიკური წყობილების განმტკიცების მიზნით ყველაზე მნიშვნელოვანი რონისძიება იყო პარლამენტის მიერ 1924 წლის 20 აპრილის თურქეთის რესპუბლიკის პირველი კონსტიტუციის მიღება. კონსტიტუციის მიღებით მოხდა ფეოდალური წყობილების ნაშთების ლიკვიდაცია და ბურჟუაზიული

წყობილების დამყარება. კონსტიტუციით სახელმწიფოს ხელისუფლების უმაღლესი ორგანო იყო ერთპარტიული პარლამენტი - თურქეთის დიდი ეროვნული კრება (მეჯლისი). მეჯლისის დეპუტატებს ირჩევდნენ 4 წლით, პარლამენტში არჩევნები იყო 2 საფეხურიანი. არჩევნებში მონაწილეობის უფლება ჰქონდათ 22 წელს მიღწეულ მამაკაცებს. ქალებს არ ჰქონდათ საარჩევნო ხმის უფლება. სახელმწიფოს მეთაური იყო პრეზიდენტი, რომელსაც ირჩევდნენ დიდი ეროვნული კრების დეპუტატები თვისი რიგებიდან 4 წლით, დასაშვები იყო მისი მრავალჯერ არჩევა.[36]

კონსტიტუციით, თურქეთის რესპუბლიკის სახელმწიფო რელიგიად ოფიციალურად გმოცხადდა ისლამი. მუსტაფა ქემალს განზრახული ჰქონდა ისლამი გამოეყო სახელმწიფოსაგან, მაგრამ დეპუტატებმა მას მხარი არ დაუჭირეს, ამის განხორციელება მან შეძლო 1928 წელს.

დემოკრატიული პარტია 1900-იანი წლების დასაწყისიდან მიმართავდა რეპრესიებს ოპოზიციური პარტიებისა და ბეჭდვითი ორგანოების თანამშრომლების წინააღმდეგ. დაპატიმრებულ იქნენ მემარცხენე გაზეთებისა და ჟურნალების რედაქტორები და თანამშრომლები. მთავრობის რეპრესიებს საპასუხოდ, სახალხო-რესპუბლიკური პარტიის წევრებმა მოითხოვეს მეჯლისს განეხილა მენდერესისა და შინაგან საქმეთა მინისტრის პასუხისმგებლობა ინონუზე თავდასხმასთნ დაკავშირებით, მაგრამ მეჯლისმა არ მიიღო არავითარი ზომები მათ წინააღმდეგ. სახალხო-რესპუბლიკური პარტიის დეპუტატებმა მეჯლისში შეიტანეს წინადადება განხილულიყო დემოკრატიული პარტიის ხელმძღვანელებისა და მთავრობის არაკანონიერი ქმედებებეის შესახებ. ანკარასა და სტამბოლში დაიხურა ოპოზიციური გაზეთები „ულუსი“, „დუნია“, „ჯუმჰურიეთი“ და „აკისი“. პარტიათა შორის ბრძოლაში ჩაერთვნენ სტუდენტებიც.

არმია, ისევე როგორც ოსმალეთის იმპერიაში, რესპუბლიკურ თურქეთშიც, ქვეყნის ბატონ-პატრონად გრძნობდა თავს. ეს ძალაა, რომელიც კულისებიდან თოჯინების

[36] მ.სვანიძე, თურქეთის ისტორია (1299-2000). თბილისი, 2007 გვ. 311-313

ძაფებით მართავდა სახელმწიფოს. დემოკრატიული პარტია და მენდერესის მთავრობა ნაკლებ ყურადღებას იჩენდა არმიისა და ოფიცრების მიმართაც. 1960 წლის 27 მაისს მოხდა სამხედრო გადატრიალება.

1960 წლის სახელმწიფო გადატრიალების შემდეგ, ხელისუფლება ეროვნული ერთობის კომიტეტის ხელში გადავიდა. იგი იყო სახელმწიფოს უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანო. მის თავჯდომარედ აირჩიეს გენერალი ჯემალ გურსელი. იგი ხელმძღვანელობდა აგრეთვე დროებით მთავრობას. ეროვნული ერთბოის კომიტეტმა დროებით აკრძალა პოლიტიკური პარტიების საქმიანობა. 1960 წლის დეკემბერში ეროვნული ერთობის კომიტეტმა მიიღო კანონი დამფუზნებელი კრების შესახებ. 1961 წლის 6 იანვარს დამფუძნებელმა კრებამ დაიწყო მუშაობა. იგი შედგებოდა 295 დეპუტატისგან, რომელთა უმრავლესობა სახალხო-რესპუბლიკური პარტიის წევრები ან მისი მომხრეები იყვნენ. დამფუძნებელი კრების მთავარი მიზანი იყო კონსტიტუციისა და საარჩევნო კანონის შემუშავება. 1961 წლის დამდეგს მთავრობამ გადაწყვიტა შეეცვალა არსებული პარტიების სტატუსი და აგრეთვე ახალი პოლიტიკური პარტიების შექმნი წესდება. ამ დროს თურქეთში არსებობდა სახალხო-რესპუბლიკური პარტია და მუშათა და გლეხთა სახალხო პარტია. მოკლე დროში თურქეთში აღმოცენდა რამდენიმე ახალი პოლიტიკური პარტია და მათ რიცხვმა ოცამდე მიაღწია. ახლად დაარსებულ პარტიათა შორის განსაკუთრებით გამოირჩეოდნენ „სამართლიანობისა“ და „ახალი თურქეთის პარტია“. ამ პარტიების წევრების უმეტესობა ყოფილი დემოკრატიული პარტიის წევრები იყვნენ.

1961 წლის 27 მაისს დამფუზნებელმა კრებამ მოიწონა კონსტიტუციის პროექტი, რომელიც ძალაში შევიდა იმავე წლის 9 ივლისის რეფერენდუმის შედეგად. ეს იყო თურქეთის რიგით მესამე კონსტიტუცია. პირველი კონსტიტუცია მიიღეს 1876 წლის 23 დეკემბერს. მან იარსება 1924 წლამდე.

1961 წლის კონსტიტუცია აცხადებდა, რომ თურქეთის რესპუბლიკა არის ეროვნული, დემოკრატიული, საერო, სოციალურ-უფლებრივი სახელმწიფო, სადაც უმაღლესი ხელისუფლება „უსიტყვოდ ეკუთვნის ხალხს“ და ემყარება ადამიანის ძირითად

უფლებებს. კონსტიტუციით საკანონმდებლო ხელისუფლება ეკუთვნოდა პარლამენტს, რომელიც შედგებოდა ორი პალატისაგან: სენატისა და ეროვნული პალატისაგან (450 დეპუტატი). აღმასრულებელ ხელისუფლებას ახორციელებდა პრეზიდენტი, მინისტრთა საბჭო და დამოუკიდებელი სასამართლო. პრეზიდენტს ირჩევდა პარლამენტი 7 წლის ვადით. ახალი კონსტიტუციით გაძლიერებული იყო პრეზიდენტის ძალაუფლება. მას ჰქონდა მეჯლისის დათხოვნის უფლება, შეეჩერებინა კანონის დამტკიცება და სხვა. ახალი კონსტიტუციის ძირითადი პრინციპული განსხვავება 1924 წლის კონსტიტუციისაგან გამოიხატებოდა იმაში, რომ გაძლიერდა აღმასრულებელი ხელისუფლება, შეიცვალა პარლამენტის სტრუქტურა (ერთი პალატის ნაცვლად შემოიღეს ორი პალატა) და საკონსტიტუციო სასამართლო.[37]

რელიგიური აღმსარებლობის და სინდისის თავისუფლების შესახებ კონსტიტუციაში ჩაწერილია: „რელიგიის სწავლება ხორციელდება სახელმწიფოს კონტროლისა და ზედამხედველობის ქვეშ“, ხოლო დაწყებით და საშუალო სკოლებში რელიგიისა და მორალის სწავლება შეტანილ იქნა აუცილებელ დისციპლინად. მიუხედავად სახელმწიფოს „კონტროლისა“ და „ზედამხედველობის“, ისლამის მიმდევართა რიცხვი სწრაფად იზრდება და სახელმწიფო კონტროლის მიღმა რჩება. 1961 წლის კონსტიტუციის მიღების შემდეგ თურქეთში დამყარდა მეორე რესპუბლიკა. 1982 წლის კონსტიტუციის ნაცვლად ახალი, ქვეყნის დემოკრატიულ ფასეულობებზე მორგებული კონსტიტუციის მიღება, ერთ-ერთი ყველაზე დადებითი რეფორმა უნდა ყოფილიყო პარტიის ისტორიაში. ეს კონსტიტუცია 1980 წლის სამხედრო გადატრიალების შემდეგ მიიღეს და დემოკრატიის რიგ ზირეულ პრინციპებს ეწინააღმდეგებოდა, მაგრამ ახალი კონსტიტუციაც შორს არის იდეალურისაგან. მისი შემუშავებისა და მიღების პროცესი კი მტლიანად ეწინააღმდეგებოდა დემოკრატიულ ფასეულობებს. კონსტიტუციის სემუშავების პირველ ეტაპზე ერდოღანი უარს

[37] გ. სანიკიძე, გ. ალასანია, ნ. გელოვანი, ახლო აღმოსავლეთის ისტორია და მისი ურთიერთობები სამხრეთ კავკასიასთან XIXს-XXIს-ის დასაწყისი, თბილისი, 2011. გვ. 95-97

ამბობდა ნებისმიერი სახის კონსტიტუციაზე. სემდგომში იგი იძულებული გახდა დათანხმებოდა სპეციალური კომისიის შექმნაზე, მაგრამ მას შემდეგ, რაც განხილვები მმართველი პარტიის მიერ დადგენილ ვადას გადასცდა, მასინდელი პრემიერ-მინისტრი კომისიას დათხოვნით და კონსტიტუციის ცალმხრივი მირებით დაემუქრა.

1980 წლის 12 სექტემბრის სამხედრო გადატრიალების შემდეგ გაუქმდა 1961 წლის თურქეთის კონსტიტუცია. შეიქმნა სპეციალური კომისია ახალი კონსტიტუციის შემუშავების მიზნით. ამ კომისიამ შეადგინა ახალი კონსტიტუციის პროექტი, რომელიც განიხილა და დაამტკიცა მეჯლისმა, შემდეგ - ეროვნული უშიშროების საბჭომ.

1982 წლის 7 ნოემბერს, კონსტიტუციის მიღებასთან დაკავშირებით, ჩატარდა სახალხო რეფერენდუმი. ახალი კონსტიტუცია ძალაში შევიდა 18 ნოემბერს. კონსტიტუციის მიღებით თურქეთში დამყარდა მესამე რესპუბლიკა. თურქეთის ყოველ მოქალაქეს, რომელსაც შეუსრულდება 19 წელი აქვს არჩევნებში მონაწილეობის უფლება. ჯარისკაცებს, უნტეროფიცრებს, სამხედრო კურსანტებს, სასჯელის მოხდის ადგილებში მყოფ მსჯავრდადებულებს ხმის მიცემის უფლება არა აქვთ. კონსტიტუციით ყოველი თურქი, რომელსაც შეუსრულდა 30 წელი, შეიძლება არჩეულ იქნეს დეპუტატად. დეპუტატად არჩევის უფლება არა აქვთ პირებს, რომლებსაც არა აქვთ მინიმუმ დაწყებითი განათლება, იმყოფებიან ზედამხედველობის ქვეშ, არ გაუვლიათ სავალდებულო სამხედრო სამსახური, ჩამორთმეული აქვთ სახელმწიფო სამსახურში მუშაობის უფლება. დეპუტატად არჩევა ეკრძალებათ მათ, ვინც ნასამართლევი იყო ისეთი სამარცხვინო დანაშაულებების გამო, როგორიცაა გაფლანგვა, ძარცვა, კორუფცია, ქურდობა, თაღლიტობა და სხვა. კონსტიტუციით მთელი ძალაუფლება განაწილდა საკანონმდებლო, აღმასრულებელ სასამართლო ხელისუფლებებს შორის. აღმასრულებელ ხელისუფლებას ახორციელებს რესპუბლიკის პრეზიდენტი და მინისტრთა საბჭო. პრეზიდენტს ირჩევს პარლამენტი შვიდი წლის ვადით იმ პირებისაგან, რომლებიც აკმაყოფილებენ დეპუტატად არჩევისთვის საჭირო მოთხოვნებს. პრეზიდენტის არჩევა მეორე ვადით არ შეიძლება.

პრეზიდენტის არჩევისათვის საჭიროა პარლამენტის დეპუტატების ხმათა ორი მესამედი. პრეზიდენტი აღჭურვილია საკმაოდ დიდი უფლებებით. იგი სარგებლობს საკანონმდებლო, აღმასრულებელი და ასევე სასამართლო ხელისუფლების პრეროგატივით. პრეზიდენტი პასუხისმგებელია პარლამენტის წინაშე, მას არ ეკისრება პოლიტიკური პასუხისმგებლობა მის მიერ განხორციელებული საქმისათვის. პრეზიდენტი შეიძლება გადაყენებული იქნეს თანამდებობიდან მხოლოდ სამშობლოს ღალატის შემთხვევაში, პარლამენტის წევრთა მინიმუმ ერთი მესამედის წინადადებით და წევრთა სრული შემადგენლობის სამი მეოთხედის გადაწყვეტილებით. პრეზიდენტი არ უნდა იყოს არც ერთი პარტიის წევრი.

პრემიერ-მინისტრს ნიშნავს რესპუბლიკის პრეზიდენტი თურქეთის დიდი ეროვნული კრების წევრთა რიგებიდან. მინისტრებს წარმოადგენს პრემიერ-მინისტრი თურქეთის დიდი ეროვნული კრების წევრთა რიგებიდან ან სხვა პირებისაგან, მინისტრები ინიშნებიან რესპუბლიკის პრეზიდენტის მიერ. პარლამენტი ერთპალატიანია. პარლამენტის არჩევნები ტარდება ყოველ ხუთ წელიწადში ერთხელ. პარლამენტის მიერ მიღებულ კანონებს ამტკიცებს პრეზიდენტი. კონსტიტუციით გაზრდილია სამხედრო პირებსი გავლენა ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაზე. ახალი კონსტიტუციით შეიზღუდა ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული უფლებები და გაფართოვდა პრეზიდენტისა და აღმასრულებელი ხელისუფლების უფლებები. შეიზღუდა მოქალაქეთა უფლებები სიტყვის თავისუფლებაზე, მასობრივი ინფორმაციის გამოყენების საშუალებებზე, კრებებისა და მიტინგების მოწყობაზე და სხვა.[38]

1983 წლის ნოემბერში ჩატარდა არჩევნები პარლამენტში. არჩევნებში გაიმარჯვა თურგუთ ოზალის დედასამშობლოს პარტიამ. მან თურქეთის ეროვნულ კრებაში ხმების 45 პროცენტი მიიღო. სპეციალისტების აზრით, დედასამშობლოს პარტიის გამარჯვების მთავარი მიზეზი ის იყო, რომ იგი ერთადერთი სამოქალაქო პარტია იყო.

[38] ე. მაკარაძე თურქეთის საშინაო პოლიტიკა 2000-2015 წლებში. თბილისი, 2012 გვ. 50-52

ამასთან ერთად თურგუთ ოზალი სარგებლობდა ლიბერალის, ანტიეტატისტისა და ანტიბიუროკრატიის რეპუტაციით.

1987 წლის 17 მაისს კონსტიტუციაში შეიტანეს შესწორებები და ცვლილებები, მაგრამ ისინი არსებითი ხასიათის არ იყო. ერთი სიტყვით, კონსტიტუციაში შეტანილი ცვლილებები აფართოებდა დემოკრატიის პრინციპებს.

2007 წლის 21 ოქტომბერს თურქეთში მმართველი პარტიის ინიციატივით ჩატარდა რეფერენდუმი საკონსტიტუციო ცვლილებების (მათ შორის პრეზიდენტის პირდაპირი არჩევის) შესახებ. ცვლილებებს მხარი დაუჭირა მასში მონაწილეთა 68,95 პროცენტმა. მმართველმა პარტიამ აღნიშნული ცვლილებების შემდეგ განაგრძო ახალი რეფორმების გატარება.

2011 წლის 12 ივნისის საპარლამენტო არჩევნების შემდეგ, თურქეთში ყველაზე აქტუალური საკიხი საკონსტიტუციო ცვლილებები იყო. წინა წლის სექტემბერში ჩატარებული რეფერენდუმის დროს ამ საკითხს მოსახლეობის 58 პროცენტი მიემხრო. სამართლიანობისა და განვითარების პარტიის (AKP) მიერ შემუშავებულ საკონსტიტუციო ცვლილებათა პაკეტში, ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საკითხი იყო იუსტიციის სისტემის რეორგანიზაცია, რომელიც მიზნად ისახავდა სამხედროების პოლიტიკური გავლენის შესუსტებას.

პრემიერ-მინისტრ რეჯეფ თაიფ ერდოღანის ინიციატივით, კონსტიტუციასა და საპრეზიდენტო არჩევნების შესახებ კანონში შესული ცვლილებების თანახმად, თურქეთი საპარლამენტო რესპუბლიკიდან საპრეზიდენტო სისტემად გარდაიქმნებოდა. ცვლილებების შემდეგ, მოხდებოდა ზალაუფლების კონსოლიდაცია პრეზიდენტის ხელში. პირდაპირი გზით არჩეულ ლიდერს პოსტზე ყოფნა განახლებული ხუთ წლიანი ვადით სეეძლებოდა.

2018 წლის 9 ივლისს ცატარებული პრეზიდენტის ინაუგურაციის შემდეგ თურქეთში ძალაში შევიდა 2017 წლის 16 აპრილს რეფერენდუმის შედეგად მიღებული საკონსტიტუციო ცვლილებები (სულ 18 მუხლი), რაც ითვალისწინებდა საპარლამენტო მმართველობიდან საპრეზიდენტო, ერთმართველობით სისტემაზე

გადასვლას. **3.2 ისლამისტური პარტიები, მათი გავლენა და პერსპექტივები თურქეთის პოლიტიკაში** ბოლო პერიოდში ახლო აღმოსავლეთისათვის დამახასიათებელი გახდა დემოკრატიული არჩევნების გზით ხელისუფლების სათავეში ისლამისტური პარტიების მოსვლა. ასეთ ქვეყნებს შორის თურქეთი დღემდე ყველაზე წარმატებულ და ნათელ მაგალითად ითვლება.

„თურქული მოდელი“ არის ევროპული ფასეულობების (ადამიანის უფლებები, დემოკრატიული მთავრობა) და „ზომიერ“ ისლამის ერთიანობა, რომელიც, თითქოს და, იდეალურად უნდა მორგებოდა პოსტრევოლუციურ ახლო აღმოსავლეთს. დემოკრატიული რეფორმები თურქეთში მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ დაიწყო. 1946 წელს ერთპარტიული მმართველობა ქვეყანაში მრავალპარტიული, დემოკრატიული სისტემით შეიცვალა. ეს იყო ქვეყნის მაშინდელი მთავრობის შეგნებული გადაწყვეტილება და პროცესი მშვიდობიანი გზით განხორციელდა. თურქეთი ჩამოყალიბდა ავტორიტარულ სახელმწიფოდ საარჩევნო დემოკრატიით. პოლიტიკური პარტიები და საარჩევნო სისტემა ძირითადი დემოკრატიული პრინციპების დაცვით ფუნქციონირებდა, მაგრამ მთავრობა ქემალისტური იდეოლოგიის დამცველი არმიის მკაცრი კონტროლის ქვეშ იყო. [39]

XX საუკუნის 80-იან წლებში ნაციონალურ-ისლამურ სინთეზსქვეყანაში მიემხრო მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი, რამაც 90-იან წლებში ნიადაგი მოუმზადა პოლიტიკური ისლამის განმტკიცებას, რაც ისლამისტებსი აზრით თანასწორობის და სოციალური სამართლიანობის პრინციპებზე იქნა ჩამოყალიბებული და შესწევდა უნარი დაებრუნებინა თურქეთი ე.წ. „ისლამის ოქროს ხანაში“. 90-იან წლებში ქვეყანაში პოლიტიკური პროცესების განვითარებაზე პასუხისმგებლობა თავის თავზე აიღო ჯერ ისლამური კეთილდღეობის, ხოლო სათნოების პარტიამ, რომლებიც არჩევნებიდან არჩევნებამდე ზლიერ დასაყრდენს იძენდნენ საზოგადოებაში. 90-იან წლებში

[39] გ. ალასანია., სახელმწიფოსა და რელიგიის ურთიერთობა თურქეთის რესპუბლიკაში, აღმოსავლეთმცოდნეობა, N4, თბილისი, 2015 გვ. 73-75

ისლამისტების სულ უფრო გააქტიურება და მათი ხელისუფლების სათავეში მოსვლა დაკავშირებული იყო ახალ პროცესთან. ეს უმთავრესად გამოიწვია თურქულ საზოგადოებაში რელიგიური ფასეულობების წინწამოწევით და სახელისუფლებო პარტიებში ისლამური ორიენტაციის მომხრეთა ზრდამ, რაც თურქეთის საშინაო პოლიტიკაში ახალი ეპოქის დასაწყისს მოასწავებდა. ყოველივე ამას XXI საუკუნის დასაწყისში თან დაერთო პრეზიდენტის საარჩევნო კამპანიაც. თურქეთის რესპუბლიკის კონსტიტუციის თანახმად, პრეზიდენტს (სულეიმან დემირელი) საპრეზიდენტო ვადა გადიოდა. ქვეყნის ახალმა პრეზიდენტმა, აჰმეთ ნეჯდეთ სეზერმა 2000 წლიდან ჩამოაყალიბა თავისი პოლიტიკური კურსის ძირითადი დებულებები. მან რესპუბლიკურ თურქეთში კვლავ აღიარა ლაიციზმი ქვეყნის პოლიტიკური მოწყობის ხელშეუხებელ პრინციპად.

არჩევნებში დემოკრატიული ძალების გამარჯვების მიუხედავად, ქვეყანაში კვლავ შეინიშნებოდა ისლამური სათნოების პარტიის წარმატებები, რომელმაც არჩევნებში მესამე ადგილი დაიკავა და კიდევ ერთხელ აჩვენა ხელისუფლებას, რომ არ აპირებდა ფარ-ხმალის დაყრას და ყოველ ღონეს იხმარდა ხელისუფლებაში კვლავ მოსასვლელად. რესპუბლიკური თურქეთის მომხრეები და, რაც მთავარია, სამხედრო გენერალიტეტი ყველანაირი ბერკეტებითა და მეთოდებით ცდილობდა გზიდან ჩამოეშორებინათ ისლამური მიმართულების პარტიები და ამით შეენარჩუნებინათ ქვეყანაში ის ევროპული ღირებულებები, რომელსაც საფუძველი XX საუკუნის 20-იან წლებში ჩაეყარა. სათნოების პარტიას საკონსტიტუციო სასამართლომ მისი მთელი ქონება სახელმწიფო ხაზინას გადასცა. პარტიის ხუთ დეპუტატს ანტილაიცისტური ქმედებების გამო, შეუწყვიტეს უფლებამოსილებანი და 5 წლით აუკრძალეს პოლიტიკური საქმიანობა. ისლამური პარტიის დეპუტატები პარლამენტში დარჩნენ დამოუკიდებელი დეპუტატის სტატუსით. სათნოების პარტიის აკრძალვის შემდეგ, 2001 წლის ივლის-აგვისტოში თურქეთში ჩამოყალიბდა ისლამური ორიენტაციის - ბედნიერების პარტია, რომლის თავჯდომარე გახდა რეჯაი ქუთანი და სამართლიანობისა და განვითარების პარტია, რომლის ლიდერი გახდა სტამბოლის

ყოფილი მერი, რეჯეფ თაიფ ერდოღანი. თურქეთის პარლამენტმა 2002 წლის 28 ივლისს განაახლა მუშაობა და პირველ აგვისტოს მიიღო საბოლოო გადაწყვეტილება ვადამდელი არჩევნების მიმდინარე წლის სამ ნოემბერს გამართვის შესახებ. [40]

ანალიტიკოსთა აზრით არჩევენბისას საზოგადოება ძველ და ტრადიციულ პოლიტიკურ პარტიებს ნაკლებად ენდობოდა და სურდა ხელისუფლებაში ახალი პოლიტიკური ძალების მოსვლა. ვარაუდით, არჩევნებში გამარჯვების რეალური შანსი შედარებით ახალ, ისლამური ორიენტაციის მქონე სამართლიანობისა და განვითარების პარტიას ჰქონდა. წინასწარი სოციოლოგიური გამოკითხვების შედეგებიც ქვეყანაში ამ პარტიის ლიდერის ჯეზეფ თაიფ ერდოღანის მზარდ პოპულარობაზე მეტყველებდა.

როგორც ადგილობრივ, ისე საერთაშორისო საინფორმაციო საშუალებებში დიდი რეზონანსი გამოიწვია 20 სექტემბერს უმაღლესი საარჩევნო კომისიის მიერ გამოტანილმა დადგენილებამ, რომლის მიხედვით სამართლიანობისა და განვითარების პარტიის ლიდერს რ. ერდოღანსა და ცნობილ ისლამისტ ნ. ერბაქანს აეკრძალათ არჩევნებში დეპუტატობის კანდიდატის სტატუსით მონაწილეობა. ისინი კონსტიტუციის 312 მუხლით იყვნენ ნასამართლევი, რაც იდეოლოგიური დანაშაულის ჩადენისა და ანარქისტულიმოღვაწეობის წაქეზების გამო პოლიტიკურ მოღვაწეობაში გარკვეულ შეზღუდვებს ითვალისწინებდა, მათ შორის, პარლამენტის წევრად არჩევის უფლების ჩამორთმევასაც. მიუხედავად იმისა, რომ იმ დროისათვის პარლამენტის მიერ გაუქმებული იყო 312 მუხლის მეორე ნაწილი, უმაღლესმა საარჩევნო კომისიამ შეუძლებლად მიიჩნია ძველიფორმურილების მიხედვით გასამართლებული პირების უდანაშაულოდ ცნობა. ამას დაემატა საკონსტიტუციო სასამართლოს გადაწყვეტილება, რომელიც აიძულებდა რ. ერდოღანს პარტიის დამფუძნებლის სტატუსზე უარი ეთქვა და თავჯდომარის თანამდებობა დაეტოვებინა. იგი

[40] თ. ბოკუჩავა., თურქული დემოკრატია და თანამედროვე გამოწვევები, ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, N8, თბილისი, 2014 გვ. 45-47

გადაწყვეტილების მხოლოდ პირველ ნაწილს დაემორჩილა. მიმოხილველთა აზრით, ერდოღანი მემკვიდრის ვინაობას არჩევნების შემდეგ დაასახელებდა.

არჩევნების წინ ეჭვს არ იწვევდა ის გარემოება, რომ 10 პროცენტიან საარჩევნო ბარიერს გადალახავდა სახალხო-რესპუბლიკური და სამართლიანობისა და განვითარების პარტიები. მესამე პარტია, რომელსაც წარმატებას უწინასწარმეტყველებდნენ, ჭეშმარიტი გზის პარტია იყო.[41]

2002 წლის 3 ნოემბერს თურქეთში ჩატარდა ვადამდელი საპარლამენტო არჩევნები. ამომრჩეველთა ხმების მონაპოვარით სამართლიანობისა და განვითარებსი პარტიამ 550 სადეპუტატო მანდატიდან მიიღო 36,3, რაც ხელისუფლების სათავეში აღნიშნული პარტიის ერთპიროვნული მოსვლის მაუწყებელი იყო. არჩევნებში ისლამური პარტიის გამარჯვებასთან დაკავშირებით მიმომხილველები აღნიშნავდნენ, რომ 1983 – 1987 წლების შემდეგ თურქეთის პოლიტიკურ ცხოვრებაში მსგავსი ფაქტი აღარ მომხდარა.

2002 წლის არჩევნებში ტრიუმფალური გამარჯვების შემდეგ სამართლიანობისა და განვითრებსი პარტია ხელისუფლების სათავეში მოვიდა. ამ პარტიის წევრების პოლიტიკური ხედვა მთლიანად ემყარებოდა კეთლიდღეობისა და სათნოების პარტიების რიგებში მიღებულ გამოცდილებას. პარტიების პოლიტიკური კურსი თავდაპირველად მიმართული იყო ქვეყანაში არსებულიმდგომარეობის დარეგულირებისაკენ. ისინი აქტიურად უჭრდნენ მხარს ქვეყანაში საბაზრო ეკონომიკის განვითარებას. უსამართლობასთან და კორუფციასთან ბრძოლას. ხელისუფლების სათავეში მოსული სამართლიანობისა და განვითარების პარტია აქტიურად მოუწოდებდა რელიგიური ტოლერანტობის, ლიბერალური ეკონომიკისა და დემოკრატიისაკენ. ამან მმართველი პარტიისადმი არამარტო კონსერვატორების, არამედ ლიბერალების მხარდაჭერაც განაპირობა, რამაც თავის მხრივ, საშუალება

[41] მ. კომახია., პოლიტიკური ისლამი თურქეთში, საქართველოს სტრატეგიული კვლევებისა და განვითარების ცენტრი, ბიულეტენი, N47, თებერვალი 2001 გვ. 22-23

მისცა პროისლამურ პარტიას შეენარჩუნებინა ხელისუფლება ლაიცისტურ სახელმწიფოში.[42]

არჩევნების შემდეგ დღის წესრიგში დადგა მომავალი პრემიერ-მინისტრის საკითხი. ერთ-ერთ რეალურ კანდიდატად სამართლიანობისა და განვითარების პარტიის თავჯდომარის პირველი მოადგილე პოლიტიკურ საკითხებში აბდულაჰ გიული განიხილებოდა, რომელსაც პოლიტიკური მოღვაწეობის საკმაოდ დიდი გამოცდილება ჰქონდა. აქვე უნდა აღინიშნოს ის გარემოებაც, რომ ქვეყნის პრეზიდენტი სეზერი არჩევნების შემდეგ სიმპათიებით იყო გამსჭვალული თურქეთის კონტროლის პარტიის ყოფილი თავჯდომარის ვეჯდი გიონულის მიმართაც. პრემიერ-მინისტრის შესაძლო კანდიდატურად იმ პერიოდში სახელდებოდნენ აგრეთვე ცნობილი თურქი სახელმწიფო მოღვაწეები: აბდულ ქადირ აქსუ და ბიულენთ არდინჩი, თუმცა პოლიტიკოსთა აზრით, ახალი პრემიერის მოღვაწეობა მოკლევადიანი იქნებოდა, რადგან ერდოღანის პოლიტიკურ აკრძალვებს ვადა 2003 წლის იანვარში გასდიოდა. 363 სადეპუტატო მანდატის მფლობელ სამართლიანობისა და განვითარების პარტიას ოთხი დამოუკიდებელი ან სახალხო-რესპუბლიკური პარტიის დეპუტატის მხარდაჭერით შეეძლო კონსტიტუციაში ცვლილებების შეტანისათვის აუცილებელი ხმების მოგროვება, რაც მას შესაბამისი საკანონმდებლო ცვლილებების განხორციელების საშუალებას მისცემდა. ოპოზიციურმა პარტიებმა ეჭვი გამოთქვეს სამაღტლიანობისა და განვითარების პარტიის დემოკრატიული ფასეულობებისადმი ერთგულებაზე.ის ფაქტი, რომ აღნიშნულ პარტიას ხელისუფლების სათავეში მოსვლის შემთხვევაში თავისი სამომავლო პროგრამის შესახებ არ განუცხადებია, მას ოპტიმიზმის საფუძველს არ აძლევდა. თუმცა, მან მაინც გამოთქვა იმედი, რომ სამართლიანობისა და განვითარების პარტია ლაიციზმის და დემოკრატიის გზით ივლიდა. რ. ერდოღანის განცხადებით, სამართლიანობისა და განვითარების პარტიის

[42] მ. მანჩხაშვილი., თურქეთი XX საუკუნის ბოლოს და XXI საუკუნის დამდეგს , თბილისი, 2014 გვ. 34-35

არჩევნებში გამარჯვება თურქეთში ახალი ეპოქის დასაწყისი იყო. სპეციალურ ინტერვიუში მან განაცხადა, რომ კოპენჰაგენის სამიტამდე დარჩენილ მოკლე დროში მისი პარტია ძალ-ღონეს არ დაიშურებდა, რათა სრულფასოვნად შეესრულებინა თურქეთის ევროკავშირში გაწევრიანების პროცესის შეუფერხებლად წარმართვისათვის ყველა აუცილებელი პირობა. ჟურნალისტებთან შეხვედრა ერდოღანმა მუსტაფა ქემალ ათათურქის სიტყვით დაიწყო: „ძალაუფლება უპირობოდ ხალხს ეკუთვნის“, რითაც ლაიციზმის პრინციპებისადმი თავისი ერთგულება დაადასტურა.

რეჯეფ თაიფ ერდოღანმა არჩევნების შეფასებისას პრესკონფერენციაზე ისაუბრა იმ ძირითადი გარანტიების შესახებ, რასაც სამართლიანობისა და განვითარების პარტია ქვეყნის მოსახლეობას ჰპირდებოდა: რომ ხელისუფლება პატივისცემით მოეკიდებოდა მოქალაქეთა ცხოვრების წესს; დააჩქარებდა ევროპის კავშირში თურქეთის სრულფასოვანი გაწევრიანების პროცესს; თურქეთი გააზლიერებდა მსოფლიო საზოგადოებაში ინტეგრაციას; წაახალისებდა უცხოურ კაპიტალდაბანდებების განხორციელების პროცესს; გააგრძელებდა მსოფლიო სავალუტო ფონდის პროგრამების განხორციელებას. ის შეეხო სხვა საკითხებსაც: კერძოდ, თავსაბურავის თემას, რომელიც საზოგადოებაში დაპირისპირების მიზეზი გახდა. უპირატესობა არ მიენიჭებოდა მას და მოხდებოდა აღნიშნული პრობლემის ურთიერთდათმობათა გზით გადაწყვეტა; დაცული იქნებოდა რწმენის თავისუფლება, პატივისცემით მოეკიდებოდნენ ქვეყნის ნებისმიერი მოქალაქის რელიგიურ აღმსარებლობას; ცხოვრებაში გაატარებდნენ საკანონმდებლო ცვლილებებს, მიმართულს ეროვნული უმცირესობისათვის მშობლიურ ენაზე ტელე-რადიო მაუწყებლობის განხორციელებასა და განათლების მიღებაზე. 2002 წლის 18 ნოემბერს ქვეყნის პრეზიდენტმა ა. სეზერმა პრემიერ-მინისტრის თანამდებობა და 58 მთვრობის ჩამოყალიბება დაავალა ერდოღანის პირველ მოადგილეს - აბდულაჰ გიულს.

2003 წლის 14 მარტს ერდოღანი გახდა თურქეთის რესპუბლიკის პრემიერ-მინისტრი, რომელსაც ქვეყნის პრეზიდენტმა სეზერმა ოფიციალრუად დაავალა 59 მთავრობის

ჩამოყალიბება. რესპუბლიკური თურქეთის უმაღლეს სახელისუფლებო ეშელონებში მთავარ პარტიად მოგვევლინა ისლამური ორიენტაციის სამართლიანობისა და განვითარების პარტია, რომელსაც გააჩნდა ყველა სახელისუფლებო ბერკეტი და მოსახელობის აქტიური მხარდაჭერა იმისა, რომ მომავალ 2007 წლის საპრეზიდენტო არჩევნებში ის წამოაყენებდა თვის კანდიდატურას. [43]

2007 წლის აპრილში თურქეთის პოლიტიკურ საქმიანობაში ერთ მხარეს იდგნენ - მოქმედი პრეზიდენტი (აჰმედ ნეჯდეთ სეზერი), ჯარი, პროფკავშირელი, უნივერსიტეტის რექტორები, ოპოზიციური პარტიები, ხოლო მეორე მხარეს - მმართველი სამართლიანობისა და განვითარების პარტია. მხარეთა დაპირისპირების ძირითადი მიზეზი მოქმედი პრემიერ-მინისტრ რეჯეფ თაიფ ერდოღანის მიერ პრეზიდენტის თანამდებობაზე თავისი კანდიდატურის დასახელება იყო. თავად ერდოღანი და მისი მომხრეები აქტიურ მოლაპარაკებებს აწარმოებდნენ მხარდამჭერ პარლამენტის წევრებთან, ახალგაზრდულ და ქალთა ორგანიზაციებთან. რეჯეფ თაიფ ერდოღანმა მოხსნა თავისი კანდიდატურა და პრეზიდენტობის კანდიდატად დაასახელა თავისი მოადგილე, საგარეო საქმეთა მინისტრი აბდულაჰ გიული. მთელ ქვეყანაში გაიმართა საპროტესტო აქციები, რომელშიც მონაწილეობა მილიონობით ადამიანმა მიიღო. დემონსტრანტებმა მმართველი პარტია სახელწმიფო საერო პრინციპების უარყოფასა და თურქეთის ისლამიზაციის მცდელობაში დაადანაშაულეს. გენშტაბის ხელმძღვანელობის გამოსვლებში საუბარი იყო სახელმწიფოში არსებული ისლამიზაციის საფრთხის შესახებ, ხოლო ცენტრალური საინფორმაციო საშუალებები ახალი სამხედრო გადატრიალების შესახებ ლაპარაკობდნენ. თურქეთში შექმნილმა წინააღმდეგობამ და დაძაბულობამ, ქვეყანა ვადამდელ საპარლამენტო არჩევნებამდე მიიყვანა. 2007 წლის 22 ივლისს თურქეთში ჩატარდა საპარლამენტო არჩევნები. 10 პროცენტიანი ბარიერი გადალახა სამმა

[43] Audinli Ersel 2011. Ergenekon. New Pacts and the decline of the Turkish ,,Inner State". Turkish Studies, 2012. გვ. 81-82

პოლიტიკურმა პარტიამ: სამართლიანობისა და განვითარების პარტიამ (AKP), სახალხო-რესპუბლიკური პარტია (CHP), ნაციონალური მოძრაობის პარტია (MHP). [44]

პრემიერ-მინისტრ რეჯეფ თაიფ ერდოღანის სამართლიანობისა და განვითარების პარტიამ, 2002 წლის საპარლამენტო არჩევნებთან შედარებით, ხმების რაოდენობა 34,1 პროცენტიდან 46,7 პროცენტამდე გაზარდა, თუმცა წინა მოწვევის პარლამენტისაგან განსხვავებით, პარტიას დეპუტატთა ნაკლები რაოდენობა ეყოლებოდა. რისი მიზეზიც გახლდათ ორი ოპოზიციური პარტიის მიერ 10 პროცენტიანი საარჩევნო ბარიერის გადალახვა. პარლამენტში განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით მოხვდნენ (26) დამოუკიდებელი დეპუტატები, მათ შორის 25 დეპუტატი ქურთული დემოკრატიული პარტიის წევრი იყო. 2007 წლის 20 აგვისტოს ჩატარდა პრეზიდენტის არჩევნების პირველი ტური. 2007 წლის 28 აგვისტოს, თურქეთის პარლამენტმა, მესამე ტურში, სახელმწიფოს ახალი მეთაური ხმათა უმრავლესობი აირჩია. სახელმწიფოს მეთაურის უფლებამოსილება 56 წლის აბულაჰ გიულმა ქვეყნის მოქმედი პრეზიდენტისაგან (აჰმედ ნეჯდეთ სეზერი) ანკარაში, ჩანკაიას რეზიდენციაში გადაიბარა. 2007 წლის 21 ოქტომბერს თურქეთში მმართველი პარტიის ინიციატივით ჩატარდა რეფერენდუმი საკონსტიტუციო ცვლილებების (მათ შორის პრეზიდენტის პირდაპირი არჩევის) შესახებ. ცვლილებებს მხარი დაუჭირა მასში მონაწილეთა 68,95 პროცენტმა. მმართველმა პარტიამ აღნიშნული ცვლილებების შემდეგ განაგრძო ახალი რეფორმების გატარება. სამართლიანობისა და განვითარების პარტიის ამ ცალსახა წარმატებების მიუხედავად, ლაიცისტურად განწყობილ ძალებს არ შეუწყვეტიათ მოძრაობა. მათი ერთ-ერთი ბოლო გაელვება იყო 2008 წელს საკონსტიტუციო სასამართლოში მმართველი პარტიის აკრძალვის მოთხოვნით საქმის აღძვრა. აღნიშნული საქმე პარტიის სასარგებლოდ დასრულდა. [45]

---

[44] Киреев Н .Г. История Турции XX векаю Москва, 2007 გვ. 19-20

[45] მ.სვანიძე, თურქეთის ისტორია (1299-2000). თბილისი, 2007 გვ. 400-405

2011 წლის 12 ივლისს თურქეთში ჩატარდა საპარლამენტო არჩევნები, რომელშიც მონაწილეობა მიიღო 50,2 მილიონმა ადამიანმა. 10 პროცენტიანი ბარიერი გადალახა სამმა პოლიტიკურმა პარტიამ: სამართლიანობისა და განვითარების პარტია (AKP), სახალხო-რესპუბლიკური პარტია (CHP), ნაციონალური მოძრაობის პარტია (MHP). საპარლამენთო არჩევნებში სამართლიანობისა და განვითარებსი პარტიამ ტრიუმფლაურად, დამაჯერებლად გაიმარჯვა. საერთო ჯამში, მმართველმა პარტიამ შეძლო არა მარტო მიღებული ხმების რაოდენობის გაზრდა, არამედ თურქეთის 81 პროვინციიდან გაიმარჯვა 61-ში (მათ შორის სტამბოლში, ანკარაში, ტრაპიზონში, ანტალიაში, ართვინში და ა.შ.). 2011 წლის 12 ივნისის საპარლამენტო არჩევნების შემდეგ, თურქეთში ყველაზე აქტუალური საკიხი საკონსტიტუციო ცვლილებები იყო. წინა წლის სექტემბერში ჩატარებული რეფერენდუმის დროს ამ საკითხს მოსახლეობის 58 პროცენტი მიემხრო.

თურქეთის პრემიერ-მინისტრმა რეჯეფ თაიფ ერდოღანმა 2011 წლის 8 ივლისს მეჯლისში წაიკითხა ახალი, რიგით 61-ე მთავრობის პროგრამა, რომელიც იქნა მომავალი 4 წლის თურქეთის საშინაო პოლიტიკის მთავარ მამოძრავებელ ძალად.

2011 წლის 12 ივლისის არცევნებში რეჯეფ თაიფ ერდოღანის პარტიის გამარჯვებამ კიდევ ერთხელ აჩვენა ის კურსი, რომელსაც სამართლიანობისა და განვითარების პარტია ახორციელებდა და რომელსაც მხარს უჭერდა თურქეთის მოსახელობის დიდი ნაწილი.

პოლიტიკურ რეალობასთან და პრაგმატიზმთან დაახლოებამ ტურქეთში პოლიტიკური ისლამის შემდგომი განვითარება გამოიწვია. სამართლიანობისა და განვითარების პარტიის აბსოლუტური გამარჯვება 2002 წლიდან მოყოლებული ყველა შემდგომ არჩევნებზე ნათლად აჩვენებს, რომ ეკონომიკის განვითარების და ცხოვრების დონის ამაღლების პირობებში იდეოლოგია უკანა პლანზე გადადის. ამომრჩევლისათვის სულერთია, ეს რეფორმები ვინ ჩაატარა: ისლამისტურმა თუ სეკულარულმა მთავრობამ. რეგიონის სხვა ქვეყნებისაგან განსხვავებით, თურქეთმა შეზლო პრაგმატული და ტოლერანტული პოლიტიკური კურსის შემუშავება.

სამართლიანობისა და განვითარების პარტიის წარმატება გარკვეულწილად გამოწვეული იყო იმით, რომ პარტიის ლიდერები გაემიჯნენ რადიკალურ ისლამსა და მასთან დაკავშირებულ ყველა სტერეოტიპს. მათ უარყვეს იდეა, რომ „ისლამი - ეს არის გამსოავალი“ და პირიქით, პოლიტიკური კურსი დემორკატიული პროცესების პატივისცემასა და მათში აქტიურად მონაწილეობაზე დაამყარეს.

3.3თურქეთის ევროკავშირში ინტეგრაცია და ისლამიზმთან დაკავშირებული პრობლემები. 1963 წლის 12 სექტემბერს თურქეთმა და ევროპის ეკონომიკურმა კავშირმა ხელი მოაწერეს ასოციაციის შექმნას, რომელიც ძალაში შევიდა 1964 წლის 1 დეკემბერს.

1987 წლის 14 აპპრილს თურქეთის პრემიერ მინისტრმა თურგუთ ოზალმა განცხადება შეიტანა ევროკავშირში სრულუფლებიან წევრად მიღების შესახებ.

აღსანიშნავია , რომ თურქეთი ერთადერთი მუსლიმური ქვეყანაა , რომელსაც ევროკავშირში შესვლა სურს, ამიტომ თურქეთის გაერთიანებას ევროკავშირში ყველა როდი უჭერს მხარს.

1997 წლის მარტში , ბრიუსელში ევროკავშირის კონფერენციაზე ქრისტიანულ-დემოკრატიული პარტიის ლიდერებმა განაცხადეს , რომ „თურქეთის ადგილი ევროპაში არ არის, რადგან იგი არ ფლობს ევროპისათვის დამახასიათებელ კულტურულ და ჰუმანურ ღირსებებს“.

1999 წლის ოქტომბერში ჰელსინკის ევროკავშირის სამიტის გადაწყვეტილებით თურქეთი ევროკავშირში გაწევრიანბისათვის ოფიციალურად კანდიდატ ქვეყნად დასახელდა.

1993 წლის ნოემბრის ბოლოს ხელი მოეწერა ასოციაციის საბჭოს ოქმს, რომელმაც განაპირობა თურქეთის გადასვლა საბაჟო კავშირის რეჟიმზე ევროკავშირის ნორმების შესაბამისი რიგით კანონების მიღებითა და მათი ამოქმედებით.

ევროკავშირში თურქეთის შესვლის შემთხვევაში , შეიქმნება სხვა ქვეყნებში იაფი თურქი მუშა ხელის მასიურად გადაადგილების საფრთხე და კავშირის სტრუქტურული ფონდები იძულებულიიქნებიან , მისთვის კრედიტი

გასცენ,ბუნებრივია რომ ევროკავშირის ნაკლებად განვითარებული ქვეყნები- საბერძნეთი , ესპანეთი, პორტუგალია და ირლანდია- არ მოინდომებს თურქეთის კავშირში გაერთიანებას და მასთან ერთან ამ ორგანიზაციების ფონდების გაყოფას.

2000 წლის ნიცის სამიტზე მიღებულ იქნა გადაწყვეტილება , რომლის თანახმადაც მოლაპარაკებები თურქეთის ევროკავშირში შესვლასთან დაკავშირებით არ დაიწყებოდა მანამდე , სანამ ქვეყანა არ მიაღწევდა წინასწარი მოთხოვნების შესრულებას.[46]

იმავე წელს თურქეთი შეუდგა ევროკავშირის მოთხოვნებისა და პირობების თანდათანობით პრაქტიკულ რეალიზაციას,რათა მიეღო ამ ორგანიზაციის სრულ უფლებიანი წევრის სტატუსი.

ევროკავშირში შესვლის მზადების პროცესი თურქეთისთვის გახდა სამართლებრივი რეფორმების ძირითადი კატალიზატორი.თურქეთის პარლამენტმა მიიღო სამოქალაქო კოდექსი , რომელშიც ევროკავშირის რეკომენდაციის შესაბამისად შეტანილ იქნა ცვლილებები.

თურქეთმა მსხვილი შიდა რეფორმების გატარება დაიწყო , რომელიც მიზნად ისახავდა მათ შესაბამისობას ევროკავშირის კანონმდებლობასთან.

2003 წლის მარტში თურქეთმა ხელი მოაწერა ადამიანის უფლებების ევროპული კონვენციის ოქმს, რომელიც კრძალავს სიკვდილით დასჯას მშვიდობიან ვითარებაში. „ეს იყო თურქეთის მნიშვნელოვაი ნაბიჯი ადამიანის უფლებების ევროპული სტანდარტებით უზრუნველყოფისათვის“.

ამგვარად, ევროკავშირის ლიდერებმა დადებითად შეაფასეს თურქეთის - ერთადერთი ისლამური ქვეყნის - საკანონმდებლო გარდაქმნა, რომელიც აუცილებელი იყო იმისთვის, რომ თურქეთის საკანონმდებლო ბაზა ევროკავშირის დემოკრატიული სტანდარტების შესაბამისი ყოფილიყო, რამაც.

---

[46] Entrapped Again: The Way to EU.Membership Negotiations with Turkey.Frank Schimmelfennig .UCD Dublin European Institute გვ 5-27

პოლიტიკის ანალიტიკოსები აცხადებენ, ანკარას ევროკავშირთან დაპირისპირების საფუძველს თურქეთის რეგიონალური მნიშვნელობის გაძლიერება წარმოადგენს. თურქეთი ესაზღვრება სირიას, ერაყს და ირანს. ასევე გასათვალისწინებელია, რომ თურქეთის ქარიზმატული ლიდერის რეჯეპ ტაიპ ერდოღანის გავლენა იმ არაბულ ქვეყნებშიც იზრდება, სადაც, რევოლუციების შედეგად რეჟიმები შეიცვალა.

თურქეთი რეგიონული ლიდერის როლს აღარ სჯერდება. ტრანსკონტინენტური რესპუბლიკის გლობალური ამბიციები განსაკუთრებით ბოლო წლებში გამოიკვეთა. რეჯეფ თაიფ ერდოღანის პრემიერ-მინისტრობის დროინდელი დაპირებები „განახლებული თურქეთის" შესახებ NATO-ს სტანდარტების არმიის, სწრაფად მზარდი ეკონომიკისა და მულტიპოლარული საერთაშორისო კლიმატის ფონზე საკმაოდ რეალისტურია, თუმცა გასათვალისწინებელია სერიოზული გამოწვევებიც.

ერდოღანის სამართლიანობისა და განვითარების პარტია(AKP) თურქეთს 2002 წლიდან მართავს. ცენტრისტულ-მემარჯვენე AKP სოციალურ კონსერვატიზმსა და ისლამისტურ ღირებულებებს პროდასავლურ, პროამერიკულ კურსს უთავსებს და პრიორიტეტად კვლავ ასახელებს ევროკავშირში გაწევრიანებას.

თურქეთი 1963 წლიდან ევროგაერთიანების ასოცირებული წევრია, მისი სრული წევრობა წამყვანი ევროპული სახელმწიფოების წინააღმდეგობის გამო ამ ეტაპზე გამორიცხულია. რეალურ მიზეზს ეკონომიკაზე მეტად მაინც თურქეთის სიდიდე და ისლამური იდენტობა წარმოადგენს. საფრანგეთში, გერმანიაში, ჰოლანდიაში, ავსტრიაში, კვიპროსსა და საბერძნეთში დღემდე აქტუალურია ევროკავშირის საბჭოს პრეზიდენტის ჰერმან ვან რომპეის ძველი შეფასება: „თურქეთი არ არის და არც არასდროს იქნება ევროპა". ამ ფონზე, AKP-ის ლიდერები ცდილობენ, საგარეო პოლიტიკა ისლამური ღირებულებების შესაბამისად გადააწყონ და ახლო აღმოსავლეთის სუნიტურ სახელმწიფოებთან კავშირები გააღრმაონ.

სამართლიანობისა და განვითარების პარტიამ, მმართველობის პირველ პერიოდში ევროკავშირში გაწევრიანება პოლიტიკური კურსის ერთ-ერთ ძირითად მიზნად დაისახა. ამან თურქეთსი დემოკრატიული პროცესების განვითარებას შეუწყო ხელი.

ტუმცა 2005 წელს, როდესაც ნათელი გახდა, რომ უახლოეს მომავალში თურქეთი ვერ გახდებოდა ევროკავშირის წევრი, ზეწოლა, რომელსაც ახდენდა ევროპა თურქეთში დემორკატიული პროცესების გასაძლიერებლად, მოიხსნა და მმართველ პარტიას უფრო თავისუფალი შიდა პოლიტიკური კურსის გატარების საშუალება მიეცა.

დაპირისპირება მოხდა ერდოღანსა და თურქ ავტორიტეტულ სასულიერო პირს ფეთულა გიულენს შორის 2013-2014 წლებში.

დღითიდრე მწვავდებოდა დაპირისპირება ავტორიტარულ რეჯეფ თაიფ ერდოღანის ხელისუფლებასა და თურქეთის ერთ-ერთ გავლენიან გაერთიანებას - „ჰიზმეთს“ და მის ლიდერ ფეთჰულაჰ გიულენს შორის. პრეზიდენტმა ერდოღანმა ფეთჰულაჰ გიულენი და მისი მიმდევრები ღიად დაადანაშაულა გადატრიალების მცდელობაში, რასაც მოჰყვა მასობრივი დაპატიმრებების ტალღა სხვადასხვა სახელმწიფო და მედია სტრუქტურებში, პოლიციამ დააკავა პოლიციისა და რელიგიურ საქმეთა სამინისტროს ათასობით თანამშრომელი ჯაშუშობის, გადატრიალების მცდელობისა და სხვა მსგავსი ბრალდებებით. ასევე განახორციელეს რეიდები და დააპატიმრეს ფეთჰულაჰ გიულენის მოზრაობის მთავარ მედია საშუალებებად ცნობილ გაზეთ „Zaman” - ისა და ტელევიზია „Samanyolu” - ს ოფისების ათობით ჟურნალისტი. 2016 წლის ივლისში განუხორციელებელ სამხედრო გადატრიალებას თურქეთის პრეზიდენტმა მომხდარიდან სულ მალე ხელი გაუშვირა აშშ-ში, პენსილვანიაში მცხოვრები ფეთჰულაჰ გიულენისკენ, რომელიც თურქეთს ხელისუფლების გადატრიალების მცდელობაში აქამდეც არაერთხელ დაუდანაშაულებია. თურქეთში 2016 წლის ივლისში სახელმწიფო გადატრიალების მცდელობაში ოფიციალური ანკარა ყოფილ იმამს, ფეთჰულაჰ გიულენს ადანაშაულებს, თუმცა პენსილვანიაში მცხოვრები რელიგიური ლიდერი აჯანყებასთან რაიმე სახის კავშირს კატეგორიულად უარყოფს. „ის პირები, რომლებმაც მონაწილეობა მიიღეს სახელმწიფო გადატრიალების მცდელობაში, უნდა იყვნენ დასჯილნი კანონის მთელი სიკმაცრით. მე ვემხრობი საერთაშორისო კომისიის შექმნას, რომლის გადაწყვეტილებასაც სრულად გავიზიარებ და დავეთანხმები. მე ვთავაზობ თურქეთის ამჟამინდელ ხელისუფლებას

თანამშრომლობას პროცესის ობიექტურად გამოძიებაში. მე მოვითხოვ შეიქმნას საერთაშორისო კომისია. რომელიც ობიექტურად გამოიძიებს სახელმწიფო გადატრიალების ყველა დეტალს. იმ შემთხვევაშიც კი თუკი ჩემდამი წამოყენებული ბრალდებების მეათედიც დამტკიცდება, მე მზად ვარ დავბრუნდე თურქეთში და პასუხი ვაგო კანონის სრული სიკმაცრით“ - აღნისნავს გიულენი. ფეთჰულაჰ გიულენი დასძენს, რომ „ერდოღანი რომელიც 2013 წლის მაისში ჩემთან სესაძლებელ შეხვედრას აფასებდა როგორც „ციდან მოვლენილ დიდ წყალობას“, კორუფციის სკანდალის შემდეგ კი ცვენ მიმართ ისეთ ტერმინებს იყენებდა, როგორიცაა: „სისხლის მღვრელი ვამპირები“, „ვირუსები, კიბოს უჯრედები“ და სხვა. გიულენსა და ერდოღანს შორის პაექრობა ამ ეტაპზე არმიასა და პოლიციაში გიულენის მომხრეების წმენდით დასრულდა. თურქეთის პრეზიდენტმა ამერიკის შეერთებული შტატების პრეზიდენტს, ბარკ ობამას მოუწოდა, დაეკავებინა ფეთჰულაჰ გიულენი, რომელსაც თურქეთის ხელისუფლება ბრალს სახელმწიფო გადატრიალების მცდელობის მოწყობაში სდებდა, ან დათანხმებოდა მის ექსტრადირებას თურქეთში. 2016 წლის 15 ივლისს თურქეთშ მომხდარ მოვლენებს გამოეხმაურა თეთრი სახლი, რომლის გავრცელებული ინფორმაციით აშშ-ის პრეზიდენტი ბარაკ ობამა და სახელმწიფო მდივანი, ჯონ კერი შეთანხმდნენ, რომ თურქეთში ყველა პარტიამ მხარი უნდა დაუჭიროს დემოკრატიულად არჩეულ მთავრობას, რათა თავიდან აიცილონ ძალადობა და სისხლის ღვრა. ამავდროულად, ერდოღანმა გაავრცელა განცხადება, სადაც ნათქვამი იყო, რომ ნებისმიერი ქვეყანა, რომელიც გიულენის პასუხისგებაში მიცემას არ დაეხმარება თურქეთის მტერია. ხოლო აშშ თურქული მხარისთვის ფეთჰულაჰ გიულენის გადაცემას არ აპირებს.

2018 წლის 9 ივლისს ჩატარებული პრეზიდენტის ინაუგურაციის შემდეგ თურქეთში ძალაში შევიდა 2017 წლის 16 აპრილს რეფერენდუმის შედეგად მიღებული საკონსტიტუციო ცვლილებები (სულ 18 მუხლი), რაც ითვალისწინებდა საპარლამენტო მმართველობიდან საპრეზიდენტო, ერთმართველობით სისტემაზე გადასვლას.

თურქეთის მომავალი მხოლოდ და მხოლოდ დემოკრატიის კულტურის კიდევ უფრო გაღრმავებასა და ხელისუფლების მიერ ხალხისადმი ანგარიშვალდებულების პრინციპებზე გადის. არც სამხედრო გადატრიალება და არც ავტორიტარული პოლიტიკური მმართველობა არ არის ის ხაზი, რომელსაც უნდა გაჰყვეს რესპუბლიკური თურქეთი.

დასკვნა

ოსმალეთის სულთნებმა თავის ტიტულატურას მიუმატეს ხალიფას ტიტული. ამით ისინი ხაზს უსვამდნენ იმას, რომ მთელ ისლამურ სამყაროზე ოსმალო სულთნები იყვნენ უპირატესები და მთელი ისლამური სამყაროს ცენტრის მეთაურის მოვალეობას ასრულებდა სულთან-ხალიფა. ოსმალებმა დაპყრობითი პოლიტიკის გატარებისთნავე დაიწყეს არამუსლიმი მოსახლეობის გამუსლიმება ძალით, მათი ტერიტორიების აღწერა და მათ სახელმწიფო და დავთრებში შეტანა. ოსმალეთის იმპერიაში უკვე XIX საუკუნის დამდეგიდან ევროპის გავლენით იწყება რეფორმების გატარება. რიგი რეფორმებისა ტარდებოდა მთელი საუკუნის განმავლობაში, განსაკუთრებით აღსანიშნავია თნზიმათის სახელით ცნობილი რეფორმები და ქვეყანაში თანდათან იწყება ევროპული ტიპის სახელმწიფოს ჩამოყალიბების პროცესი. განსაკუთრებით ამ მხრივ აქტიურობდნენ ახალგაზრდა ოსმალები, რომელთა სურვილი იყო კონსტიტუციის შემოღება და აბსოლუტური მონარქიიდან კონსტიტუციურ მონარქიაზე გადასვლა. გატარებული რეფორმები ასევე მიზნად ისახავდა ისლამური წეს-ჩვეულებების თანდათნობით უკანა პლანზე გადაწევას.

ჩვენი **ჰიპოთეზა** აღნიშნულ ნაშრომში დასტურდება, რომლის მიხედვითაც, თურქეთი მუსლიმური ქვეყანაა და შესაბამისად , მისი მოსახლეობის აბსოლიტური უმრავლესობა ისლამის მიმდევარია. შესაბამისად ამ ქვეყანაში ისლამური პოლიტიკური პარტიები გააქტიურდნენ და ქვეყანის პოლიტიკურ ცხოვრებაში თავიანთ ადგილს იმკვიდრებენ. ნაშრომის შექმნაში ძალიან დაგვეხმარა **მარკ სვებერგის „მოდერნიზაცია“,“კონსტრაქტიკის თეორია სოციალურ ურთიერთობებში“.**

ახალგაზრდა თურქების დიდი მცდელობის მიუხედავად კონსტიტუცია მიღებული იქნა, მაგრამ ის ნაკლებად ასრულებდა თავის მოვალეობას ახალგაზრდა თურქების ხელისუფლებაში მოსვლამდე. ახალგაზრდა თურქების გააქტიურების შედეგად ქვეყნის შიდა პოლიტიკური და საგარე ოპოლიტიკური კურსი შეიცვალა, ახალგაზრდა თურქები სულ უფრო და უფრო მეტად ცდილობდნენ სეკულარიზმის დანერგვას ოსმალეთში და ისლამური წეს-ჩვეულებების და ისლამის მუსლიმი სასულიერო პირების თანდათნობით უკანა პლანზე გადაწევას.

მუსტაფა ქემალისა და ქემალისტების ხელისუფლებაში მოსვლის შემდეგ, თურქეთი გახდა სეკულარული სახელმწიფო. მუსტაფა ქემალმა მთელი რიგი სეკულარული ხასიათის რეეფრომები გაატარა ამისათვის. პირველ რიგში გაუქმდა სასულთნო, მის გაუქმებას მოჰყვა შედმეგ ხალიფატის გაუქმება. ხალიფას ტიტულს ოსმალელი სულთნები მთელი ექვსი საუკუნის განმავლობაში ასრულებდნენ და მას ფორმალური დატვირთვა ჰქონდა მხოლოდ. რეალურად ხალიფას ტიტული ოსმალეთის სულთნებისათვის რაიმე შედეგის მომტანის, ანუ ისლამური ცენტრის ხელმძღვანელის მოვალეობას ვერ ასრულებდა. ამის შემდეგ მუსტაფა ქემალი იწყებს მთელი რიგი რეფორმების გატარებას ისლამის წინააღმდეგ. პირველ რიგში შარიათი და ყურანი აღარ არის უმთავრესი თურქეთის სახელმწიფოსათვის და რაც მთავარია სუნიტური სასულიერო წოდება უკანა პლანზე გადავიდა. აღარ იყო აუცილებელი სკოლებსა და უნივერსიტეტებში ისლამის სწავლება და ა.შ. რაც მთავარია დედაქალაქი ისტამბულიდან ანკარაში გადმოვიდა, ეს იყო ყველაზე უმთავრესი ნაბიჯი ქვეყნის დეისლამიზაციისაკენ. მიუხედავად იმისა, რომ თურქეთი სეკულარულ სახელმწიფოდ ჩამოყალიბდა, თურქი მოსახლეობის აბოლუტური უმრავლესობა მუსლიმია. აქედან გამომდინარე, ათათურქის გარდაცვლაების შემდეგ, ძალიან მალე ქვეყანაში ისევ წინა პლანზე მოდის ისლამიზმი და ისლამისტური პოლიტიკური პარტიები თანდათნ ყალიბდებიან და იწყებენ ბრძოლად ხელისუფლების დაკავებისათვის. მიუხედავად იმისა, რომ თურქეთში მრავალპარტიული პოლიტიკური სისტემა დამყარდა, თანდათნობით ახალდფეხადგმული

ისლამისტური პოლიტიკური პარტიები ცდილობენ უპირატესობის მოპოვებას და ხელისუფლების სრულ უზურპაციას. ამიშ შესაჩერებლად ყველაფერს აკეთებდა თურქეთის არმაი წლების განმავლობაში, როგორც კი რომელიმე ხელისუფლება გადაუხვევდა ქემალიზმის იდეებს, მაშინვე ხდებოდა სახელმწიფო გადატრიალება თურქი სამხედროების მხრიდან.

ისლამის შესახებ ხშირად ხდება ცვლილებები თურქეთის კონსტიტუციებში, რითაც ხაზი ესმევა მკაფიოდ თურქეთის სეკულარობას. XX საუკუნის 80-90-იანი წლებიდან და განსაკუთრებით კი XXI საუკუნიდან ინტენსიურ ხასიათს იღებს ისლამური პოლიტიკური პარტიების ბრძოლა ხელისუფლებისათვის და XXI საუკუნის დასაწყისში კი ისინი მოდიან ხელისუფლებაში. ეს არის სამართლიანობისა და განვითრების პარტია. ამ ხელისუფლებაში მოსვლის პერიოდიდან თანდათნობით სულ უფრო ხშირად ხდება ხოლმე პანოსმალიზმისა და პანთურქიზმის იდეის გაჟღერება, რაც ბუნებრივია რეალობას სრულიად მოკლებულია. ამავე დროს ისლამი თანდათნობით უფრო და უფრო წინა პლანზე წამოიწევა ხოლმე თურქულ პოლიტიკაში. ამჟამად, ამ პერიოდის უკვე რამოდენიმე ათეული წელია, რაც ისლამურმა პოლიტიკურმა პარტიებმა და ისლამიზმმა გარკვეული დასაყრდენი ჰპოვეს თურქეთში, ანუ კარგი ნიადაგია შექმნილი ამ დროისათვის შექმნილი ისლამიზმისთვის. მომდევნო პერიოდში როგორ განვითარდება მოვლენები, ამაზე ჭირს დასკვნების გაკეთება.

ევროკავშირში სრულუფლებიან წევრობისათვის გახდომას თურქეთი უკვე რამდენიმე ათწლეულია ცდილობს. მან არაერთი რეკომენდაცია შეასრულა ევროკავსირიდან მიღებული, გაატარა მთელი რიგი რეფორმებისა, რომლითაც დაუახლოვდა თითქოს თურქეთი ევროკავშირს, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, თურქეთი ევროკავშირის სრულუფლებიანი წევრი ჯერაც არ არის. ფაქტია, რომ თურქეთი არის სეკულარული სახელმწიფო და ნატოს წევრი ქვეყანა ის არის მუსლიმური ქვეყანა და მისი მოსახელობის აბსოლუტური უმრავლესობა მუსლიმია. თურქეთის დღევანდელი მოსახლეობის რაოდენობა 75 მილიონს აღწევს, აქედან გამომდიანრე ეს არის

უმთავრესი პრობლემა, რითაც ხდება დაბრკოლება თურქეთის ევროკავშირის სრულუფლებიანი წევრობისა. ეს კარგად იციან, მაგრამ აღსანიშნავია, რომ თურქეთის ამჟამინდელი პრეზიდენტი ეჯეფ თაიფ ერდოღანი და ზოგადად თურქეთის პოლიტიკური ელიტა აღარ გამოთქვამს მკაფიო სურვილს და მისწრაფებას ევროკავშირში გაწევრიანებისაკენ, უკვე თურქეთისათვისაც ევროკავშირის წევრობა აღარ არის პრიორიტეტული და მისი ერთ-ერთი უმთვრესი მიზეზი ამ ქვეყანაში ისლამიზმის წინა პლანზე წამოწევაა.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. აზიისა და აფრიკის ქვეყნების ისტორიის საკითხები. ტ I , თბილისი, 1992.
2. ალასანია გ. სახელმწიფოსა და რელიგიის ურთიერთობა თურქეთის რესპუბლიკაში, აღმოსავლეთმცოდნეობა, N4, თბილისი, 2015
3. ბოკუჩავა თ. თურქული დემოკრატია და თანამედროვე გამოწვევები, ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, N8, თბილისი, 2014
4. გიგინეიშვილი ო. XIX-XX საუკუნეთა თურქული საზოგადოების იდეოლოგიის ისტორიიდან. აღმოსავლური კრებული. თბილისი, 1960.
5. გიგინეიშვილი ო. ნარკვევები ოსმალეთის ისტორიიდან, თბილისი, 1982
6. დათუნაიშვილი ი. ქემალიზმის ეთათისტური პრინციპები და თურქეთის ეკონომიკური განვითარების საკითხები, კრებული. ,,მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები“, თბილისი, 1976
7. კომახია მ. პოლიტიკური ისლამი თურქეთში, საქართველოს სტრატეგიული კვლევებისა და განვითარების ცენტრი, ბიულეტენი, N47, თებერვალი 2001
8. მაკარაძე ე. თანამედროვე თურქეთის აქტუალური საკითხები XX საუკუნის 90-იანი წლები. ბათუმი, 2000
9. მაკარაძე ე. თურქეთის ისტორია 1918-2018 წლები. თბილისი, 2019.
10. მაკარაძე ე. თურქეთის საშინაო პოლიტიკა 1980-2011 წლებში. თბილისი, 2012
11. მაკარაძე ე. თურქეთის საშინაო პოლიტიკა 2000-2015 წლებში. თბილისი, 2012
12. მანჩხაშვილი მ. თურქეთი XX საუკუნის ბოლოს და XXI საუკუნის დამდეგს , თბილისი, 2014
13. სანიკიძე გ. ალასანია გ. გელოვანი ნ. ახლო აღმოსავლეთის ისტორია და მისი ურთიერთობები სამხრეთ კავკასიასთან XIXს-XXIს-ის დასაწყისი, თბილისი, 2011.
14. სვანიძე მ. თურქეთის ისტორია (1299-2000). თბილისი, 2007

15. ფუთურიძე გ. ოსმალთა დაპყრობითი ომები XIV-XVI საუკუნეებში. ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან. თბილისი, 1957
16. ფუთურიძე გ. ოსმალეთის სახელმწიფოს წარმოშობა. ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან. თბილისი, 1957
17. Мейер М.С . Османская империя в XVIII векею Черты структурного кризиса. М., 1991
18. Киреев Н .Г. История Турции XX векаю Москва, 2007
19. Arai, Masami. Turkish Nationalism in the young Turk Era. Leiden: Brill, 1992
20. Armstrong, H. C. Grey Wolf, Mustafa Kemal. An Intimate Study of a Dictator. London, 1935
21. Audinli Ersel 2011. Ergenekon. New Pacts and the decline of the Turkish ,,Inner State".Turkish Studies, 2012
22. Banishment, and Judicial Murder, Derived From Private Documents and Reminiscences.Nabu Press, 2010
23. Fortna, Benjamin C. Imperial Classroom: Islam, the state and Educatin in the Late Ottoman Empire. Oxford University Press, 2002
24. Halacoglu, Yusuf. Ottoman State organization in the classical Period. Ankara: Yeni Turkiye, 2002
25. Hanioglu, Sukru M. The young Turks in Opposition. Oxford University Press, 1995
26. Kansu, Aykut. The Revolution of 1908 in Turkey. Leiden: Brill, 1997
27. Kili Suna. Kemalism in Contemporery Turkey. IPSR, 1980, Vol. 1, N. 3, Political Ideology: It is Impact on Contemporery Political Transformations.
28. Kushner, David. The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908. London: Frank Cass, 1977
29. Lewis B., The Energence Of Modern Turkey, London-New York-Toronto, 1965
30. Mithat, Ali Hayder. The life of Midhat Pasha: A record Of His Services, Politikal Reforms

31. Rycaut P . The History of the present state of the Ottoman Empire. Londra, 1675
32. Saydam, Abdullah. The reforms of Tanzimat Period. In Kemal Cicek-Cem Oguz (ed)
33. The Turks, Vol. 4, Ankara: Yeni Turkiye Yayinlari, 2002
34. Shaw, Stanford J. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Impire of the Gazis: The Rise and Decline of the ottoman Empire, 1280-1808. Cambridge University Press, 2010
35. Singer Morris, Ataturks Economic Legacy. MES, 1983, Vol. 19, No 3
36. www.mhp.org.tr
37. www.anap.org.tr
38. www.akrapti.org.tr
39. www.iimes.ru
40. www.chp.org.tr
41. www.turkishdailynews.com.tr